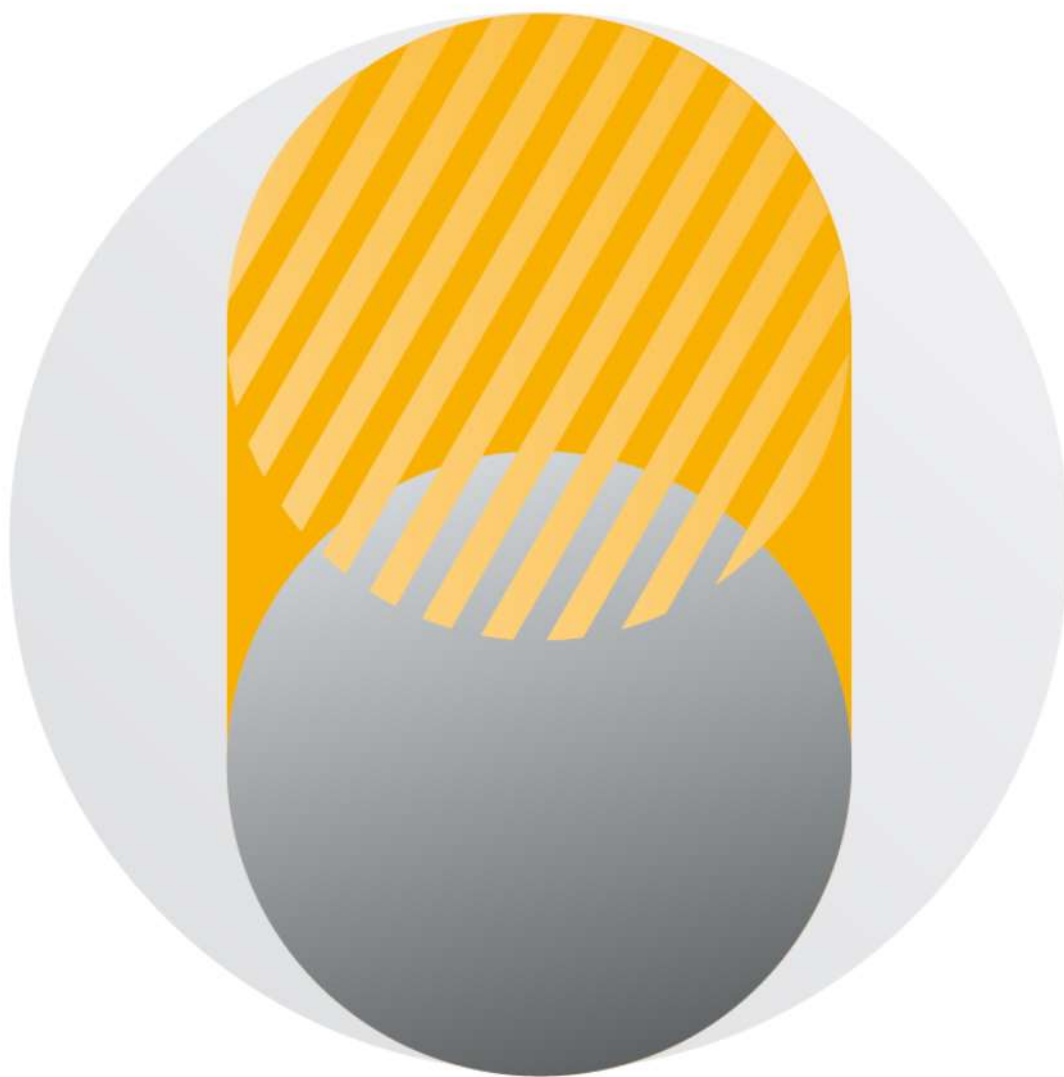

Warszawa
Warsaw 2018

Zeszyt metodologiczny Ruch naturalny. Bilanse ludności

Methodological report
Vital statistics. Balances of population

Zeszyt metodologiczny **Ruch naturalny. Bilanse ludności**

Methodological report
Vital statistics. Balances of population

Główny Urząd Statystyczny Statistics Poland

Warszawa Warsaw 2018

Opracowanie merytoryczne

Departament Badań Demograficznych

Zespół autorski

Joanna Stańczak, Małgorzata Cierniak-Piotrowska, Agata Franecka, Karina Stelmach, Agnieszka Znajewska,
Tadeusz Stpiczyński (suplement)

Kierujący

Dorota Szaltys

Publikacja dostępna na stronie <http://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/>

Przy publikowaniu danych GUS prosimy o podanie źródła

Przedmowa

Przekazujemy Państwu zeszyt metodologiczny badań z zakresu ruchu naturalnego oraz bilansów ludności. Przedstawiono w nim informacje opisujące aktualny przebieg badań, ich metodologię i organizację, a także krótki rys historyczny obejmujący okres powojenny.

Zeszyt zawiera informacje dotyczące:

- pięciu jednostkowych, bieżących badań z zakresu ruchu naturalnego: urodzenia, nowo zawarte małżeństwa, orzeczone rozwody i separacje oraz zgony. Informacje o wszystkich tych zdarzeniach demograficznych są gromadzone w oparciu o źródła administracyjne – systemy i rejestry;
- badania wtórne, tj. bilansowania liczby i struktury ludności, którego opracowywanie wykorzystuje wyniki badań jednostkowych z zakresu ruchu naturalnego i migracji.

Dodatkowo Zeszyt został uzupełniony o suplement przedstawiający metodykę i organizację badań demograficznych w latach 1918-1939 – w pierwszym dwudziestoleciu funkcjonowania Głównego Urzędu Statystycznego.

Zeszyt metodologiczny został opracowany w Departamencie Badań Demograficznych przez Wydział Statystyki Ludności i Analiz. Wyrażamy nadzieję, że sposób prezentacji metodologii bieżących badań demograficznych spotka się z Państwa przychylnym przyjęciem. Będziemy zobowiązani za uwagi i propozycje zmian, które w kolejnych latach pomogą w doskonaleniu prowadzonych badań i dostosowaniu ich zakresu tematycznego do Państwa potrzeb.

D y r e k t o r

Dorota Szałtys

Warszawa, grudzień 2018 r.

Spis treści

	Strona
Przedmowa	3
Ważniejsze skróty	6
Wstęp	7
1. Urodzenia	9
1.1. Cel badania	9
1.2. Zakres podmiotowy i przedmiotowy	9
1.3. Organizacja badania - sposób zbierania danych	9
1.4. Zmienne w badaniu - główne pojęcia i współczynniki	10
1.4.1. Zmienne	10
1.4.2. Podstawowe pojęcia	11
1.4.3. Współczynniki	12
1.5. Prezentacja wyników	14
1.6. Ewaluacja badania	15
1.7. Rys historyczny	16
2. Małżeństwa	17
2.1. Cel badania	17
2.2. Zakres podmiotowy i przedmiotowy	17
2.3. Organizacja badania - sposób zbierania danych	17
2.4. Zmienne w badaniu - główne pojęcia i współczynniki	18
2.4.1. Zmienne	18
2.4.2. Podstawowe pojęcia	19
2.4.3. Współczynniki	20
2.5. Prezentacja wyników	20
2.6. Ewaluacja badania	21
2.7. Rys historyczny	21
3. Rozwody	23
3.1. Cel badania	23
3.2. Zakres podmiotowy i przedmiotowy	23
3.3. Organizacja badania - sposób zbierania danych	23
3.4. Zmienne w badaniu - główne pojęcia i współczynniki	24
3.4.1. Zmienne	24
3.4.2. Podstawowe pojęcia	24
3.4.3. Współczynniki	25
3.5. Prezentacja wyników	25
3.6. Ewaluacja badania	26
3.7. Rys historyczny	26
4. Separacje	27
4.1. Cel badania	27
4.2. Zakres podmiotowy i przedmiotowy	27
4.3. Organizacja badania - sposób zbierania danych	27
4.4. Zmienne w badaniu - główne pojęcia i współczynniki	28
4.4.1. Zmienne	28
4.4.2. Podstawowe pojęcia	28

4.4.3. Współczynniki	29
4.5. Prezentacja wyników	29
4.6. Ewaluacja badania.....	30
4.7. Rys historyczny	30
5. Zgony	31
5.1. Cel badania.....	31
5.2. Zakres podmiotowy i przedmiotowy	31
5.3. Organizacja badania - sposób zbierania danych.....	31
5.4. Zmienne w badaniu - główne pojęcia i współczynniki.....	33
5.4.1. Zmienne	33
5.4.2. Podstawowe pojęcia	34
5.4.3. Współczynniki.....	35
5.5. Prezentacja wyników.....	36
5.6. Ewaluacja badania.....	37
5.7. Rys historyczny	40
6. Bilanse stanu i struktury ludności	42
6.1. Cel badania.....	42
6.2. Zakres podmiotowy i przedmiotowy	42
6.3. Organizacja badania - sposób zbierania danych.....	42
6.4. Zmienne badania oraz główne pojęcia i współczynniki	44
6.4.1. Zmienne	44
6.4.2-3. Podstawowe pojęcia i współczynniki	44
6.5. Prezentacja wyników	51
6.6. Ewaluacja badania.....	52
6.7. Rys historyczny	52
Bibliografia	54
Suplement	
Metodyka i organizacja badań demograficznych w latach 1918-1939	55
Bibliografia.....	70

Aneks (spis załączników)

Załączniki 1-2. Rozporządzenia Ministra Zdrowia w sprawie:

1. wzorów karty urodzenia i karty martwego urodzenia
2. wzoru karty zgonu

Załącznik 3. Opis struktury zbioru urodzeń

Załącznik 4. Opis struktury zbioru małżeństw

Załącznik 5. Opis struktury zbioru rozwodów

Załącznik 6. Opis struktury zbioru separacji

Załącznik 7. Opis struktury zbioru zgonów

Ważniejsze skróty

BDL	Bank Danych Lokalnych
Eurostat	Urząd Statystyczny Unii Europejskiej
GUS	Główny Urząd Statystyczny
ICD-10	International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems 10th Revision - Międzynarodowa Statystyczna Klasyfikacja Chorób i Problemów Zdrowotnych - Rewizja 10
IRIS	oprogramowanie informatyczne wykorzystane przy autoamtycznym kodowaniu przyczyn zgonów
MC	Ministerstwo Cyfryzacji
MZ	Ministerstwo Zdrowia
OECD	Organisation for Economic Co-operation and Development - Organizacja Współpracy Gospodarczej i Rozwoju
PE	Parlament Europejski
PESEL	Powszechny Elektroniczny System Ewidencji Ludności
pbssp	Program badań statystycznych statystyki publicznej
RP	Rzeczpospolita Polska
RSC	Rejestr Stanu Cywilnego
UE	Unia Europejska
UNICEF	United Nations Children's Fund - Fundusz Narodów Zjednoczonych na rzecz Dzieci
US	Urząd Statystyczny
USC	Urząd Stanu Cywilnego, urzędy stanu cywilnego
WHO	World Health Organization - Światowa Organizacja Zdrowia

Wstęp

Bieżąca obserwacja podstawowych zdarzeń demograficznych, tj. coroczne wyniki badań dotyczące poziomu, struktury i natężenia poszczególnych faktów z zakresu ruchu naturalnego, umożliwiają - w dłuższych okresach - prowadzenie analiz uwarunkowań rozwoju ludności, wpływu czynników ekonomicznych, społecznych, a nawet kulturowych na postawy w zakresie tworzenia się i rozpadu rodzin, zachowań prokreacyjnych oraz na długość życia. Wyniki te są jednocześnie odzwierciedleniem rozwoju społecznego i ekonomicznego kraju - m.in.: postępu w rozwoju medycyny, funkcjonowaniu systemu ochrony zdrowia oraz profilaktyki zdrowotnej, a także warunków pracy i w końcu poziomu zadowolenia i dobrobytu. Wszystkie te uwarunkowania i zachowania jednocześnie kształtują liczbę i strukturę ludności.

Dane z zakresu ruchu naturalnego są gromadzone w ramach badań przedstawionych w programie badań statystycznych statystyki publicznej (w części „Ludność. Procesy demograficzne”) w następujący sposób:

- „Urodzenia. Dzietność” (1.21.01),
- „Małżeństwa. Rozwody. Separacje” (1.21.02),
- „Zgony. Umieralność. Trwanie życia” (1.21.09).

Pod tak sformułowanymi tematami kryją się: badania jednostkowe (urodzenia, małżeństwa, rozwody, separacje i zgony - dla których źródłem są rejestry i systemy administracyjne) oraz badania, dla których podstawą są wyniki badań jednostkowych z zakresu poszczególnych zdarzeń demograficznych (dzietność i umieralność oraz trwanie życia).

Niniejszy zeszyt zawiera metodologię przedstawionych wyżej badań jednostkowych oraz metodologię ustalania liczby i struktury ludności (badanie w pbssp 1.21.07 „Bilans stanu i struktury ludności według cech demograficznych”).

Badania z zakresu ruchu naturalnego obejmują fakty demograficzne (urodzenia i zgony) oraz usankcjonowane polskim prawem zdarzenia (małżeństwa, rozwody, separacje) mające miejsce (lub zarejestrowane) w danym roku w Polsce. Są to badania stałe, pełne i prowadzone w sposób ciągły; dane są gromadzone w postaci indywidualnych rekordów. Natomiast ustalanie liczby i struktury ludności jest badaniem wtórnym, bazującym na wynikach badań ruchu naturalnego i migracji.

Dane o ludności oraz z zakresu zjawisk demograficznych są podstawowym elementem każdej diagnozy i planowania społeczno-gospodarczego. Wyniki tych badań stanowią podstawę do opracowania raportu Rządowej Rady Ludnościowej o sytuacji demograficznej Polski. Dokument jest co roku przedkładany Prezesowi Rady Ministrów RP.

Bilans ludności opracowywany przez GUS jest wskazany w ustawie o samorządzie terytorialnym jako podstawa dla określania przez Ministerstwo Finansów wysokości subwencji ogólnej dla każdej gminy, a także subwencji oświatowej, funduszu sołeckiego, funduszu rehabilitacyjnego i innych decyzji. Dane o liczbie i strukturze ludności oraz dotyczące urodzeń i zgonów są także punktem wyjścia dla opracowywania tablic trwania życia, które z kolei (zgodnie z ustawą o emeryturach i rentach) stanowią co roku podstawę dla obliczenia wysokości emerytur.

Dodatkowo - zgodnie z obowiązującym prawem unijnym - zbilansowana przez GUS liczba ludności jest między innymi przekazywana do Komisji Europejskiej na potrzeby głosowania większością kwalifikowaną w Radzie UE. Dane z zakresu zjawisk demograficznych obligatoryjnie zasilają także bazy międzynarodowe Eurostat-u, WHO, OECD, UNICEF-u stanowiąc podstawę dla porównań między krajami i regionami świata, a także podlegają ocenie jakości.

Ponadto wyniki niniejszych badań są źródłem informacji dla ośrodków naukowo-badawczych, instytutów medycznych, lekarzy - dla prowadzenia badań naukowych, opracowań analitycznych oraz realizacji projektów badawczych, a także indywidualnych odbiorców krajowych i międzynarodowych oraz mediów.

Podstawą prawną prowadzenia badań jest ustawa z dnia 29 czerwca 1995 r. o statystyce publicznej (Dz. U. z 2018, poz. 997, z późn. zm.) oraz wydawane co roku rozporządzenie Rady Ministrów w sprawie programu badań statystycznych statystyki publicznej.

Międzynarodowym aktem prawnym nakładającym na Polskę obowiązek realizacji badań z zakresu ruchu naturalnego oraz bilansowania liczby i struktury ludności według określonych zasad jest rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1260/2013 z dnia 20 listopada 2013 r. w sprawie statystyk europejskich w dziedzinie demografii oraz rozporządzenie wykonawcze Komisji (UE) nr 205/2014 z dnia 4 marca 2014 r. ustanawiające jednolite warunki wykonania rozporządzenia PE i Rady (UE) nr 1260/2013 odnośnie do podziałów danych, terminów przekazywania danych oraz zmian danych.

Dodatkowo, gromadzenie szczegółowych danych o przyczynach zgonów (w badaniu zgonów oraz urodzeń martwych) wynika z rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (WE) nr 1338/2008 z dnia 16 grudnia 2008 r. w sprawie statystyk Wspólnoty w zakresie zdrowia publicznego oraz zdrowia i bezpieczeństwa w pracy, a także z rozporządzenia Komisji (UE) nr 328/2011 z dnia 5 kwietnia 2011 r. w sprawie wykonania, w odniesieniu do statystyk dotyczących przyczyn zgonu, rozporządzenia PE i Rady (WE) nr 1338/2008.

Stosowanie się do wytycznych zawartych w regulacjach unijnych zapewnia spójność badań krajowych z metodologią międzynarodową.

Podstawowa część zeszytu składa się z sześciu rozdziałów. W pięciu przedstawiono badania pełne dotyczące poszczególnych zdarzeń demograficznych (urodzenia, małżeństwa, rozwody, separacje, zgony), a ostatni rozdział dotyczy bilansów ludności. Każdy z rozdziałów zawiera siedem podrozdziałów; w sześciu przedstawiono stan/przebieg każdego badania w jego bieżącej postaci, w tym: cel badania, zakres podmiotowy i przedmiotowy, organizację i sposób zbierania danych, zmienne w badaniu oraz główne pojęcia i współczynniki, formy prezentacji wyników, ewaluację badania, natomiast ostatni podrozdział zawiera rys historyczny.

Uzupełnieniem dla rozdziałów jest Aneks z załącznikami zawierającymi rozporządzenia Ministra Zdrowia w sprawie kart urodzenia oraz karty zgonu (zał. 1 i 2), a także strukturę zbiorów danych dla zdarzeń demograficznych (zał. 3-7).

W zeszycie metodologicznym - jako ostatnią jego część - zamieszczono dodatkowy materiał w postaci suplementu historycznego. Zawiera on informacje o metodyce i organizacji badań demograficznych w latach 1918-1939. Autorem tego opracowania jest Tadeusz Stpicyński - ekspert z zakresu demografii i migracji, były długoletni pracownik Głównego Urzędu Statystycznego.

1. Urodzenia

Informacje o urodzeniach są gromadzone w ramach badania „Urodzenia. Dzietność” (1.21.01) przedstawionego w programie badań statystycznych statystyki publicznej w części „Ludność. Procesy demograficzne”. Pod tak sformułowanym tematem znajdują się: badanie jednostkowe, tj. urodzenia; oraz proces – dzietność, dla którego głównym źródłem są szczegółowe dane z zakresu urodzeń.

Poniżej została przedstawiona metodologia badania jednostkowego.

1.1. Cel badania

Celem badania jest pozyskania danych o liczbie i strukturze urodzeń umożliwiających prowadzenie obserwacji uwarunkowań rozwoju ludności, jak również podstawowych procesów demograficznych w zakresie dzietności. Poziom urodzeń według poszczególnych, charakteryzujących to zjawisko cech oraz natężenie urodzeń są odzwierciedleniem (w dłuższych okresach) rozwoju społecznego kraju będącego bezpośrednio lub pośrednio wynikiem: postępu w rozwoju medycyny, poziomu funkcjonowania systemu ochrony zdrowia, a także zmian wyboru, jakiego dokonują kolejne pokolenia w zakresie rozwoju rodziny.

Urodzenia są także składnikiem bilansu liczby i struktury ludności, elementem tablic trwania życia, a także stanowią podstawę opracowania analiz i prognoz demograficznych (szczególne znaczenie w tym przypadku mają prawdopodobieństwa urodzeń dzieci poszczególnych kolejności oraz struktury kobiet według generacji i liczby urodzonych dzieci).

1.2. Zakres podmiotowy i przedmiotowy

Podmiotem badania jest urodzenie (żywe i martwe). Badaniem są objęte fakty zarejestrowane przez urzędy stanu cywilnego (USC), tj.:

- urodzenia, które miały miejsce na terytorium RP. Oznacza to, że statystyka urodzeń gromadzi informacje także o urodzeniach z matek przebywających w Polsce czasowo – dane te są opracowywane i prezentowane, ale nie są ujmowane w ogólnej liczbie urodzeń,
- urodzenia mające miejsce za granicą. Dotyczy to matek/rodziców przebywających czasowo za granicą, którzy zdecydują, że urodzone za granicą dziecko ma być zarejestrowane także w Polsce (otrzyma wówczas polski akt urodzenia). W przypadku tych urodzeń uzyskiwany jest ograniczony zakres cech. Dane te nie są ujmowane w statystyce urodzeń.

Przedmiotem badania są dane w zakresie cech demograficznych urodzonego dziecka, demograficznych i społecznych jego matki i ojca oraz danych medycznych i okoliczności urodzenia.

1.3. Organizacja badania – sposób zbierania danych

Źródłem danych statystycznych o urodzeniach są systemy i rejestry administracyjne, tj. m.in. rejestr stanu cywilnego (RSC) i rejestr PESEL.

W przypadku urodzeń żywych głównym źródłem jest „Karta urodzenia” - dokument sporządzany przez lekarza w momencie urodzenia dziecka. Karta urodzenia jest dokumentem podstawowym dla akt stanu cywilnego, stanowiącym podstawę do wystawienia aktu urodzenia.

W przypadku urodzeń martwych – lekarz sporządza „Kartę martwego urodzenia” (wzory kart - patrz zał. 1 – rozporządzenie Ministerstwa Zdrowia). Dodatkowym źródłem danych statystycznych jest dokumentacja urzędów stanu cywilnego (rejestry: Stanu Cywilnego oraz PESEL).

Informacje zgromadzone na kartach urodzenia, rejestrach stanu cywilnego oraz w rejestrze PESEL statystyka publiczna wykorzystuje do swych badań w sposób wtórny, a jednostkami sprawozdawczymi są urzędy stanu cywilnego (USC). Zgodnie z zapisami artykułu 144, pkt. 4 ustawy prawo o aktach stanu cywilnego (Dz. U. 2014, poz. 1741 z późn. zm.), dane z kart urodzenia, rejestru PESEL oraz RSC są przetwarzane przez kierownika urzędu stanu cywilnego i przesyłane służbom statystyki publicznej w formie elektronicznej oraz – w przypadku urodzeń martwych – dodatkowo w formie papierowej ze względu na opis przyczyn zgonu płodu.

Dodatkowo, w celach kontrolnych, Ministerstwo Cyfryzacji (MC) przekazuje miesięczne zestawienie aktów urodzenia rejestrowanych przez USC (MC jest odpowiedzialne za system informatyczny i oprogramowania funkcjonujące w USC – m.in. zasilające GUS).

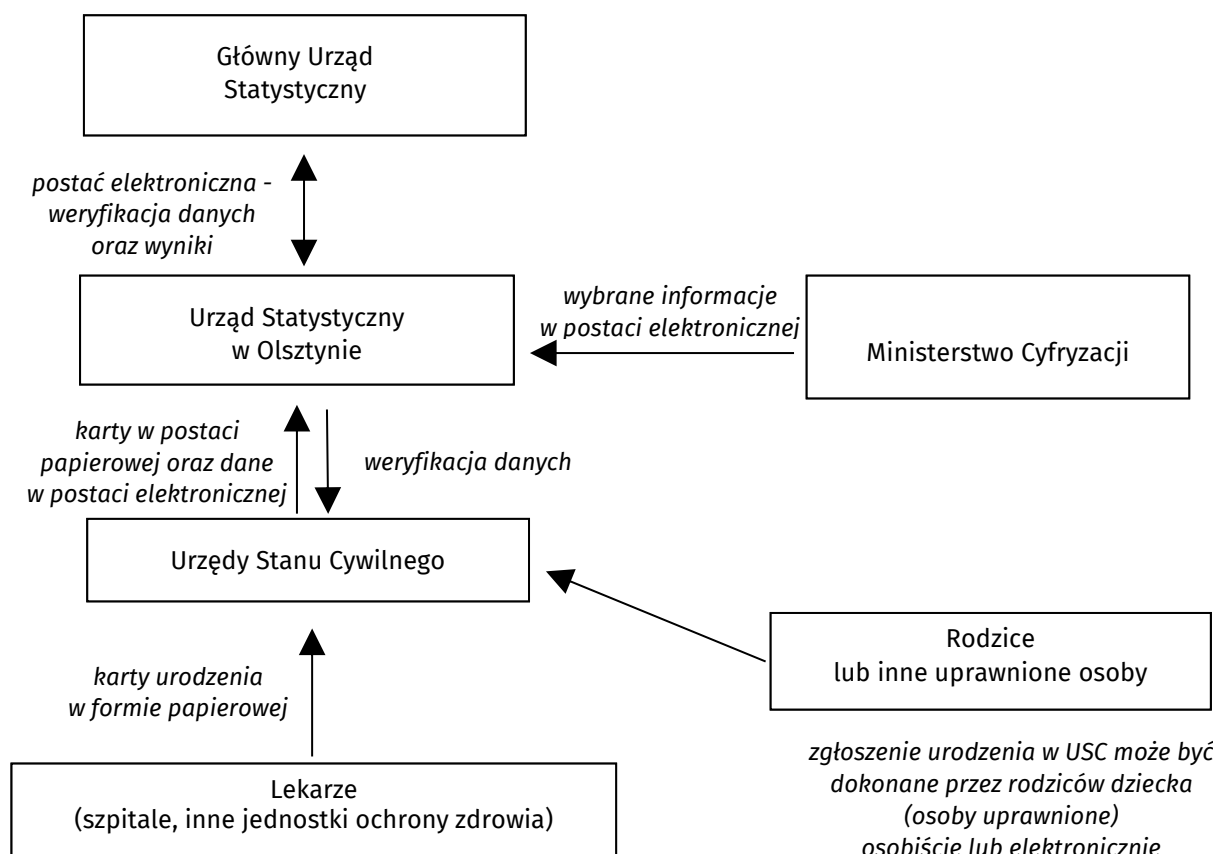
Badanie urodzeń i dzietności jest prowadzone przez Departament Badań Demograficznych GUS i Urząd Statystyczny w Olsztynie. Do zadań Departamentu Badań Demograficznych GUS należą:

- przygotowywanie założeń do systemu informatycznego,
- analiza i akceptacja tablic wynikowych,
- udostępnianie danych, w tym opracowywanie danych i przygotowywanie analiz na potrzeby publikacji,
- współpraca z organizacjami międzynarodowymi w zakresie przedmiotu badania.

Do zadań Urzędu Statystycznego w Olsztynie należy:

- przygotowanie systemu informatycznego,
- przetwarzanie i walidacja danych,
- udostępnianie danych, w tym opracowanie zestawień danych i zasilanie baz danych.

Schemat organizacji badania urodzeń

1.4. Zmienne w badaniu, główne pojęcia i wskaźniki

1.4.1. Zmienne

W badaniu gromadzone są następujące dane:

- ✓ z karty urodzenia: dane matki dziecka (data urodzenia, miejsce urodzenia oraz nr PESEL); miejsce, data, godzina i minuta urodzenia dziecka; płeć dziecka; informacje o stanie zdrowia dziecka (długość, ciężar

ciała, punkty w skali Apgar); informacje o ciąży i porodzie (okres trwania ciąży, rodzaj i miejsce porodu); dane o poprzednich ciążach i porodach matki dziecka (liczba dzieci urodzonych przez matkę, w tym żywo urodzonych, oraz data poprzedniego porodu i żywotność poprzedniego urodzenia); miejsce zamieszkania rodziców dziecka (w przypadku Polski – województwo, powiat, gmina; w przypadku zagranicy – kraj); okres przebywania rodziców na terytorium RP (mieszka na stałe, mieszka czasowo – poniżej 1 roku, w tym zamierzony okres przebywania; mieszka czasowo – 1 rok lub dłużej); wykształcenie rodziców (niepełne podstawowe, podstawowe, gimnazjalne, zasadnicze zawodowe, średnie, policealne, wyższe);

- ✓ z karty martwego urodzenia: dane matki dziecka (data urodzenia, miejsce urodzenia oraz nr PESEL); miejsce, data, godzina i minuta urodzenia dziecka; płeć dziecka; czas zgonu (przed porodem, w czasie porodu); przyczyna zgonu; informacje o stanie zdrowia dziecka (długość, ciężar ciała); informacje o ciąży i porodzie (okres trwania ciąży, rodzaj – pojedynczy, mnogi, miejsce porodu – szpital, dom, inne); dane o poprzednich ciążach i porodach matki dziecka (liczba dzieci urodzonych przez matkę, w tym: żywo urodzonych, data poprzedniego porodu i żywotność poprzedniego urodzenia); miejsce zamieszkania rodziców dziecka (w przypadku Polski – województwo, powiat, gmina; w przypadku zagranicy – kraj); okres przebywania rodziców na terytorium RP (mieszka na stałe, czasowo – poniżej roku, w tym zamierzony okres przebywania, czasowo – rok i więcej, czasowo – rok i więcej); wykształcenie rodziców (niepełne podstawowe, podstawowe, gimnazjalne, zasadnicze zawodowe, średnie, policealne, wyższe). Należy podkreślić, że wymieniony zakres zmiennych funkcjonował na karcie do 2014 r. oraz poczynawszy od 2018 r. (więcej patrz pkt „1.6 Ewaluacja badania”);
- ✓ z rejestru stanu cywilnego: numer aktu urodzenia; dane ojca dziecka – (data urodzenia, miejsce urodzenia, nr PESEL oraz kraj obywatelstwa); kraj obywatelstwa matki i dziecka oraz numer aktu małżeństwa - dla urodzeń małżeńskich;
- ✓ z rejestru PESEL: data zawarcia małżeństwa; 6 pierwszych cyfr numeru PESEL współmałżonka (w celu weryfikacji, czy pobrana „data zawarcia małżeństwa” dotyczy obojga, czy tylko jednego z rodziców dziecka; w wybranych przypadkach pobrana informacja służy również do uzupełnienia brakującej „daty urodzenia ojca”); stan cywilny matki i ojca dziecka (kawaler/panna, żonaty/zamężna, wdowiec/wdowa, rozwiedziony/rozwiedziona).

Dane udostępniane są według miejsca zamieszkania matki dziecka (mogą być też opracowywane według USC/gminy rejestracji urodzenia). W przypadku rezydentów zbiorów uwzględnia także urodzenia z matek przebywających w Polsce czasowo co najmniej 1 rok (rezydent – więcej patrz rozdział „Bilanse stanu i struktury ludności”).

1.4.2. Podstawowe pojęcia

Urodzenie - całkowite wydalenie lub wydobywanie z ustroju matki produktu zapłodnienia niezależnie od czasu trwania ciąży.

Zgodnie z definicją obowiązującą w Polsce od dnia 01.07.1994 r. (definicja rekomendowana przez WHO) w praktyce medycznej, a w konsekwencji w sprawozdawczości statystycznej, funkcjonują dwie kategorie urodzenia: żywe i martwe (definicje obowiązujące do 1993 r. – patrz rozdział „1.7. Rys historyczny”).

Urodzenie żywe - jest to całkowite wydalenie lub wydobywanie z ustroju matki noworodka, niezależnie od czasu trwania ciąży, który po takim wydaleniu lub wydobywaniu oddycha bądź wykazuje jakiegokolwiek inne oznaki życia, jak: czynność serca, tętnienie pępowiny lub wyraźne skurcze mięśni zależnych od woli (mięśni szkieletowych), bez względu na to, czy sznur pępowiny został przecięty lub łożysko zostało oddzielone.

Urodzenia martwe - (zgon płodu) jest to całkowite wydalenie lub wydobywanie z ustroju matki płodu, o ile nastąpiło po upływie 22 tygodnia ciąży, który po takim wydaleniu lub wydobywaniu nie oddycha ani nie wykazuje żadnego innego znaku życia, jak: czynność serca, tętnienie pępowiny lub wyraźne skurcze mięśni zależnych od woli.

*Dla celów statystyki dokumentacja medyczna dotycząca okresu okołoporodowego powinna ujmować wszystkie noworodki **żywo urodzone**, a także płody (**urodzenia martwe**), które w chwili urodzenia ważyły co najmniej 500 g, a gdy nie jest znana masa urodzeniowa - urodzone po co najmniej 22 tygodniach trwania ciąży lub osiągnące 25 cm długości ciała (od szczytu czaszki do pięty).*

Późne urodzenie – urodzenie martwe, które nastąpiło w 28 lub dalszym tygodniu trwania ciąży.

Urodzenie małżeńskie - urodzenie, które nastąpiło w czasie trwania małżeństwa albo przed upływem 300 dni od jego ustania lub unieważnienia, a także przed zawarciem związku małżeńskiego pod warunkiem zarejestrowania dziecka po lub w momencie rejestracji związku małżeńskiego.

Urodzenie pozamałżeńskie - urodzenie, które nastąpiło oraz zostało zarejestrowane poza okresem trwania małżeństwa z wyłączeniem urodzeń, które nastąpiły przed upływem 300 dni od daty ustania lub unieważnienia małżeństwa.

Podziału na urodzenia małżeńskie i pozamałżeńskie dokonuje urząd stanu cywilnego zgodnie ze stanem formalno-prawnym.

Kolejność urodzenia dziecka - określa, którym z kolei dzieckiem urodzonym przez matkę jest noworodek zarejestrowany w danym roku, przy uwzględnieniu wszystkich poprzednich urodzeń noworodków żywych i martwych.

1.4.3. Współczynniki

Współczynnik urodzeń - stosunek liczby urodzeń żywych w danym okresie (najczęściej roku) do liczby ludności według stanu na środek okresu lub do średniej liczby ludności z tego okresu.

$$Wu_t = \frac{U\dot{z}_t}{L_t} * c$$

Wu_t – współczynnik urodzeń w okresie t ,

$U\dot{z}_t$ – liczba urodzeń żywych w okresie t ,

L_t – ludność według stanu na środek danego okresu lub średnia liczba ludności w okresie t

c – constans (1000).

Współczynnik późnych urodzeń martwych - stosunek liczby urodzeń martwych, które nastąpiły w 28 tygodniu ciąży lub później, w danym okresie (najczęściej roku) do liczby urodzeń żywych w tym samym okresie.

$$Wum\dot{z}_t = \frac{Um_t}{U\dot{z}_t} * c$$

$Wum\dot{z}_t$ – współczynnik późnych urodzeń martwych w okresie t ,

Um_t – liczba urodzeń martwych, mających miejsce w 28 tygodniu ciąży lub później, w okresie t ,

$U\dot{z}_t$ – liczba urodzeń żywych w okresie t ,

c – constans (1000).

Współczynnik(i) płodności - natężenie urodzeń w poszczególnych grupach wieku rozrodczego kobiet. Są liczone z uwzględnieniem wieku 15-49 lat, tym samym wszystkie dzieci żywo urodzone przez dziewczynki w wieku poniżej 15 lat są dodawane do urodzeń z wieku 15 lat, natomiast urodzenia przez kobiety w wieku powyżej 49 lat są dołączane do urodzeń z wieku 49 lat. Współczynniki płodności (ogółem i cząstkowe) są liczone dla okresów nie krótszych niż rok.

Współczynnik płodności ogółem - stosunek liczby urodzeń żywych w danym okresie do liczby kobiet będących w wieku rozrodczym (15-49 lat); wyraża średnią liczbę dzieci urodzonych w ciągu badanego okresu przypadającą na 1000 kobiet (lub na 100 kobiet) w wieku rozrodczym.

$$Wp\dot{z}_t = \frac{U\dot{z}_t}{K_{(15-49)t}} * c$$

$Wp\dot{z}_t$ – współczynnik płodności ogółem w okresie t ,

$U\dot{z}_t$ – liczba urodzeń żywych w okresie t ,

$K_{(15-49)t}$ - liczba kobiet w wieku 15-49 lat według stanu na środek danego okresu lub średnia liczba kobiet w okresie t ,

c – constans (100 albo 1000).

Istotne dla analizy płodności kobiet są wartości cząstkowych współczynników płodności:

Współczynnik płodności cząstkowy - stosunek liczby urodzeń żywych w danym okresie pochodzących z kobiet w danej grupie wieku do ogólnej liczby kobiet w tej samej grupie wieku.

Współczynniki cząstkowe są liczone dla pojedynczych roczników wieku rozrodczego kobiet - przykład obliczenia cząstkowego współczynnika płodności dla wieku 15 lat:

$$Wpł_{(15)t} = \frac{Uz_{(15)t}}{K_{(15)t}} * c$$

$Wpł_{(15)t}$ - współczynnik płodności dla wieku 15 lat,

$Uz_{(15)t}$ - liczba urodzeń żywych przez kobiety w wieku 15 lat i mniej,

$K_{(15)t}$ - liczba kobiet w wieku 15 lat,

c - constans (100 albo 1000).

Można też stosować grupowanie według 5-letnich grup wieku rozrodczego kobiet (15-19, 20-24, 25-29, 30-34, 35-39, 40-44, 45-49).

$$Wpł_{(15-19)t} = \frac{Uz_{(15-19)t}}{K_{(15-19)t}} * c$$

$Wpł_{(15-19)t}$ - współczynnik płodności dla wieku 15 - 19 lat,

$Uz_{(15-19)t}$ - liczba urodzeń żywych przez kobiety w wieku 19 lat i mniej,

$K_{(15-19)t}$ - liczba kobiet w wieku 15 - 19 lat,

c - constans (100 albo 1000).

Współczynniki zastępowalności pokoleń - współczynniki: dietności oraz reprodukcji brutto i netto. Liczone są dla okresów nie krótszych niż rok.

Współczynnik dietności - oznacza liczbę dzieci, które urodziłaby przeciętnie kobieta w ciągu całego okresu rozrodczego (15 - 49 lat) przy założeniu, że w poszczególnych fazach tego okresu rodziłaby z intensywnością obserwowaną w badanym roku, tzn. przy przyjęciu cząstkowych współczynników płodności z tego okresu za niezmiennie.

$$Wdz = \frac{k * \sum_{i=15}^{49} Wpł_i}{c}$$

Wdz - współczynnik dietności,

$Wpł_i$ - cząstkowy współczynnik płodności dla wieku 'i' lat,

k - rozpiętość grup wieku dla jakich policzono cząstkowe współczynniki płodności (np. pojedyncze roczniki, 5-letnie grupy),

c - constans (100 albo 1000).

Współczynnik reprodukcji brutto - przedstawia liczbę córek urodzonych przeciętnie przez kobietę przy założeniu, że kobieta będąc w wieku rozrodczym (15-49) rodzić będzie z częstotliwością jaką charakteryzują się wszystkie kobiety rodzące w roku, dla którego oblicza się współczynnik (niezmiennie współczynniki płodności).

Współczynnik reprodukcji brutto jest iloczynem współczynnika dietności i wskaźnika wyrażającego udział urodzeń płci żeńskiej w ogólnej liczbie urodzeń żywych.

$$Wrb = \frac{Udz}{Uog} * Wdz$$

Wrb - współczynnik reprodukcji brutto,

$\frac{Udz}{Uog}$ - udział liczby żywo urodzonych dziewczynek w ogólnej liczbie urodzeń żywych

Wdz - współczynnik dietności - liczony jako suma cząstkowych współczynników płodności dla pojedynczych roczników wieku.

Współczynnik reprodukcji netto - przedstawia liczbę córek przypadających na kobietę (przy analogicznych założeniach), z wyeliminowaniem córek, które - jak wynika z aktualnych tablic trwania życia - nie dożyją do wieku swoich matek. Współczynnik ten wyraża stopień zastępowania pokoleń matek przez córki.

$$Wr_n = \frac{Udz}{Uog} * k * \sum_{i=15}^{49} (p\dot{l}_i * \frac{L_x}{l_0})$$

Wr_n - współczynnik reprodukcji netto,

$\frac{Udz}{Uog}$ - udział liczby żywo urodzonych dziewczynek w ogólnej liczbie urodzeń żywych

k - rozpiętość grup wieku, dla jakich policzono cząstkowe współczynniki płodności (np. pojedyncze roczniki, 5-letnie grupy),

p_i - płodność dla kolejnego (i-tego) rocznika wieku rozrodczego kobiet (iloraz liczby urodzeń żywych i liczby kobiet w danym roczniku),

L_x - średnia liczba kobiet dożywających wieku "x" (według tablic trwania życia),

l₀ = 100000.

1.5. Prezentacja wyników

Dane o urodzeniach są dostępne do poziomu gminy zamieszkania imiennie (oraz w podziale na tereny miejskie i wiejskie gmin) co umożliwia prezentowanie wyników dla każdej jednostki podziału terytorialnego (administracyjnego) oraz statystycznego kraju.

Terminy i formy udostępniania danych o urodzeniach:

- ✓ miesięcznie: jako wstępna informacja o ogólnej liczbie urodzeń żywych w kraju – (Biuletyn Statystyczny, strona internetowa GUS),
- ✓ półrocznie/rocznie: dane o ogólnej liczbie urodzeń żywych oraz surowe współczynniki urodzeń według podziału terytorialnego (tzw. tablica bilansowa - województwa, powiaty, miasta i gminy imiennie); baza Demografia – październik (za I półrocze) oraz kwiecień następnego roku (dane za rok);
- ✓ rocznie – maj następnego roku - tablice publikacyjne w zakresie liczby i struktury urodzeń oraz korelacji poszczególnych kategorii urodzenia z cechami urodzonego dziecka, cechami demograficznymi i społeczno-ekonomicznymi rodziców dziecka, informacjami o porodzie – dla kraju ogółem oraz w przekroju według regionów, województw, podregionów i powiatów – kwiecień/maj; strona internetowa GUS – baza Demografia – maj/czerwiec, organizacje międzynarodowe.

Informacje o urodzeniach i dzietności prezentowane są na stronie internetowej GUS, m.in. w bazie Demografia oraz w następujących publikacjach GUS:

- ✓ „Ludność. Stan i struktura oraz ruch naturalny w przekroju terytorialnym (stan w dniu 31.12)” – kwiecień,
- ✓ „Sytuacja demograficzna Polski do ... r.” – lipiec/sierpień,
- ✓ „Rocznik Demograficzny” – październik/listopad,
- ✓ „Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej” – grudzień,
- ✓ „Rocznik Statystyczny Województw” – grudzień,
- ✓ „Mały Rocznik Statystyczny Polski” – lipiec.

Inne roczniki branżowe i publikacje GUS, a także opracowania poza statystyczne oraz bazy – krajowe i międzynarodowe.

Dane z zakresu statystyki urodzeń są dostarczane na potrzeby następujących strategii i programów:

- ✓ Strategia Zrównoważonego Rozwoju Unii Europejskiej,
- ✓ Długookresowa Strategia Rozwoju Kraju,
- ✓ Strategia Rozwoju Kapitału Ludzkiego,
- ✓ Strategie rozwoju województw.

Realizowane są również indywidualne potrzeby użytkowników: administracja państwowa i rządowa – centralna i terenowa, placówki naukowe/badawcze, szkoły wyższe (nauczyciele akademicy, studenci), media i inni użytkownicy. Możliwe jest udostępnianie danych rocznych w formie danych jednostkowych lub dowolnie wybranych zestawień – przy zachowaniu tajemnicy statystycznej, zgodnie z zapisami ustawy o statystyce publicznej.

Wybrane linki do stron internetowych zawierających dane o urodzeniach i dzietności w formie publikacji lub baz danych:

- ✓ Rocznik Demograficzny: <http://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/roczniki-statystyczne/roczniki-statystyczne/rocznik-demograficzny-2017,3,11.html>
- ✓ Baza DEMOGRAFIA: <http://demografia.stat.gov.pl/bazademografia/Tables.aspx>
- ✓ Bank Danych Lokalnych: <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/podgrup/temat>
- ✓ STRATEG: <http://strateg.stat.gov.pl/Home/Strateg>
- ✓ Baza Eurostatu: <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>
- ✓ Demographic Yearbook: <https://unstats.un.org/unsd/demographic-social/products/dyb/>

1.6. Ewaluacja badania

Dane gromadzone w zakresie urodzeń cechują się 100% kompletnością zdarzeń. Gwarantuje to kolejność numerów aktów urodzenia nadawanych w ramach każdego roku kalendarzowego indywidualnie w każdej gminie. Podobnie należy ocenić kompletność w przypadku podstawowych cech, tj.: płeć i miejsce zamieszkania noworodków. Kompletność innych zmiennych jest zadawalająca – braki informacji nie przekraczają obecnie – średnio - 3-4%.

Wyjątek stanowią - gromadzone w latach 2015-2017 - dane w zakresie urodzeń martwych. Do 2014 r. źródłem danych o urodzeniu zarówno żywym, jak i martwym był jeden dokument „Pisemne zgłoszenie urodzenia dziecka”. W 2015 r. Ministerstwo Zdrowia wprowadziło dwie oddzielne karty, z tym, że na Karcie martwego urodzenia nie znalazły się żadne dane demograficzno-społeczne o matce (ani ojcu) dziecka, ani też dane medyczne (np. ciężar urodzeniowy dziecka, okres trwania ciąży), które pozwoliłyby na wyodrębnienie urodzeń martwych spośród wszystkich zgonów płodów rejestrowanych poprzez kartę martwego urodzenia. W związku z powyższym, w latach 2015-2017 jako źródło danych o urodzeniach martwych statystyka demograficzna wykorzystywała sprawozdanie (o symbolu MZ-29) dotyczące działalności szpitala ogólnego. Sprawozdanie to zawiera m.in. zbiorcze informacje o liczbie urodzeń martwych, jakie miały miejsce w danym szpitalu; w podziale na ciężar urodzeniowy dziecka. Zatem, prezentowane przez GUS dla tego okresu dane zostały ograniczone do liczby urodzeń martwych w podziale na województwa (w którym miał miejsce poród). Natomiast informacje w podziale na miasto i wieś oraz płeć zostały wyszacowane na podstawie danych z 2014 r. Dla tych lat brakuje m.in. informacji o wieku matek, ich miejscu zamieszkania, stanie cywilnym, poziomie wykształcenia, liczbie dzieci urodzonych itd. W konsekwencji istotnemu ograniczeniu uległy także dane w zakresie umieralności okołoporodowej.

Zmiany, które miały miejsce w 2015 r. w zakresie systemu rejestracji aktów stanu cywilnego oraz wzoru kart urodzenia, spowodowały także wzrost liczby nieustalonych cech w przypadku danych o urodzeniach żywych. Od 2015 r. najbardziej istotne merytorycznie braki dotyczą stanu cywilnego matki (sięgają obecnie ok. 4,5%) i daty zawarcia małżeństwa (w 2015 r. wynosiły ponad 60%, obecnie niespełna 2%) - w związku z czym wyodrębnienie urodzeń małżeńskich i pozamałżeńskich polega na ich wyszacowaniu. W porównaniu z sytuacją sprzed przedstawionych zmian zwiększył się także udział nieustalonego poziomu wykształcenia rodziców (w przypadku matek – do 6%, a dla ojców aż do 14%), zdarzają się też nieliczne braki danych dotyczące ciężaru urodzeniowego. Należy podkreślić, że do 2014 r. kompletność poszczególnych zmiennych wynosiła - średnio - 98%.

W wyniku interwencji GUS dotyczącej Karty martwego urodzenia MZ ponownie - od 2018 r. - zmieniło jej wzór wprowadzając pełny zakres danych (jak dla urodzeń żywych). Jednocześnie - na obydwu kartach – dokonano przeredagowania funkcjonujących od 30 lat zapisów dotyczących liczby dzieci urodzonych przez matkę. Zmiany te (niefortunne i zdecydowanie niekorzystne z punktu widzenia prowadzenia jakiegokolwiek stałego badania) spowodowały błędną interpretację zapisów przez lekarzy, co z kolei skutkowało nieprawidłowym

wprowadzaniem tych informacji na karcie urodzenia. W konsekwencji dane za 2018 r. o kolejności urodzenia dziecka będą musiały być szacowane.

1.7. Rys historyczny

Informacji o ruchu naturalnym ludności dostarcza sprawozdawczość statystyczna, dla której źródłem jest rejestracja urodzeń, małżeństw i zgonów przez urzędy stanu cywilnego.

Urzędy stanu cywilnego zostały utworzone z dniem 1 stycznia 1946 r. (Prawo o aktach stanu cywilnego. Dekret z dnia 25 września 1945 r. Dz.U. Rz. P. Nr 48, poz. 272 z 7 listopada 1945 r.). Wydano wówczas przepisy regulujące podstawy prawne rejestracji zdarzeń demograficznych, co umożliwiło wprowadzenie jednolitego systemu sprawozdawczości m.in. w zakresie urodzeń.

Początkowo gromadzone dane były dalece niekompletne, powodem tego były między innymi trudności organizacyjne oraz dwoistość rejestracji: w parafiach wyznaniowych oraz urzędach stanu cywilnego. Problem też była rozbieżność pomiędzy datą urodzenia dziecka, a datą rejestracji. Od 1961 r. w sprawozdawczości statystycznej jako urodzenia pochodzące z roku sprawozdawczego przyjmuje się urodzenia zarejestrowane w danym roku (z wyjątkiem zarejestrowanych ze znacznym opóźnieniem).

Forma przekazywania danych

Do 1973 r. USC przekazywały dane w postaci statystycznych zestawień zbiorczych (papierowych) zawierających kilka podstawowych informacji o dziecku i matce. W 1974 r. został wprowadzony przez MZ indywidualny dokument „Zgłoszenie urodzenia” wypełniany przez lekarza w momencie urodzenia dziecka. Dokument ten, po wystawieniu przez USC aktu urodzenia, był przekazywany (w postaci papierowej) na potrzeby statystyki urodzeń (na przestrzeni lat nazwa i wzór dokumentu ulegały modyfikacjom).

Od 2009 r. dane są przekazywane przez USC w postaci elektronicznego rekordu.

Definicja urodzenia

Od 1963 roku do połowy roku 1994 w praktyce medycznej i sprawozdawczości statystycznej funkcjonowały cztery kategorie urodzenia: żywe, martwe, niezdolne do życia z oznakami życia oraz niezdolne do życia bez oznak życia. Kategorią urodzenia „niezdolne do życia” były objęte noworodki o masie urodzeniowej od 601 g do 1000 g, z tym, że jeśli noworodek nie przeżył 24 godzin po urodzeniu wówczas był zaliczany do „niezdolnych do życia bez oznak życia” i nie był uwzględniany jako zgon niemowlęcia, jeśli przeżył – nadawano mu kategorię „niezdolnego do życia z oznakami życia”.

W 1994 r. zostały wprowadzone w Polsce definicje urodzenia i zgonu noworodka zgodne z rekomendacjami Światowej Organizacji Zdrowia (WHO), tj. funkcjonują dwie kategorie: urodzenie żywe i urodzenie martwe. Oznacza to, że urodzeniu określanemu w latach 1963-1993 jako niezdolne do życia przywrócono prawidłową kategorię – urodzenia żywego, w tym urodzenia niezdolne do życia bez oznak życia ujmowano także jako zgon niemowlęcia. Definicja WHO wprowadziła także dodatkowe kryterium ujmowania zdarzenia w statystyce, tj. okres trwania ciąży oraz obniżyła kryterium dla ciężaru urodzeniowego, który do 1993 r. wynosił co najmniej 601 g.

Z chwilą wprowadzenia w Polsce nowej definicji urodzenia i zgonu noworodka dane o urodzeniach i zgonach dla lat wcześniejszych (1963-1993) zostały przeliczone zgodnie z definicją WHO. Przeliczenie dotyczyło wyłącznie danych dla Polski ogółem w podziale na ludność miejską i wiejską oraz płeć (wielkości bezwzględne oraz współczynniki na 1000 ludności). Ze względów merytorycznych oraz organizacyjno-technicznych, a także z uwagi na znikomy wpływ zmiany definicji na wartości niektórych wskaźników nie dokonano przeliczenia danych dotyczących bardziej szczegółowych podziałów i struktur, takich jak m.in. współczynniki płodności oraz reprodukcji, urodzenia według kolejności urodzenia, wieku i poziomu wykształcenia matki oraz zgony według przyczyn zgonów.

Przeliczone dane (dla wszystkich prezentowanych w retrospekcji lat) po raz pierwszy zostały upowszechnione w Roczniku Statystycznym Demografii 1995.

Należy podkreślić, że do 1962 r. w Polsce urodzenie było definiowane dla dwóch kategorii: żywe i martwe.

2. Małżeństwa

Informacje o małżeństwach są gromadzone w ramach badania „Małżeństwa. Separacje. Rozwody” (1.21.02) przedstawionego w programie badań statystycznych statystyki publicznej w części „Ludność. Procesy demograficzne”. Pod tak sformułowany temat znajdują się trzy oddzielne badania jednostkowe.

2.1. Cel badania

Celem badania jest dostarczenie informacji o małżeństwach, służących do oceny sytuacji bieżącej w zakresie tworzenia się rodzin, jak również do prognozowania demograficznego.

Wyniki badania stanowią element bilansu małżeństw oraz ludności według stanu cywilnego. Badanie stanowi bazę do prowadzenia specjalistycznych badań ankietowych osób pozostających w stanie małżeńskim - rodzin.

2.2. Zakres podmiotowy i przedmiotowy

Podmiotem badania są wszystkie związki małżeńskie zawierane zgodnie z zasadami wynikającymi z przepisów polskiego prawodawstwa:

- na terytorium RP (zarejestrowane w urzędach stanu cywilnego). Oznacza to, że statystyka małżeństw gromadzi informacje także o nowo zawartych małżeństwach osób przebywających w Polsce czasowo – dane te są opracowywane i prezentowane, ale nie są ujmowane w ogólnej liczbie małżeństw;
- zawarte za granicą i zarejestrowane w Polsce przez USC - w odniesieniu do osób przebywających czasowo za granicą (rejestracja małżeństwa także w Polsce skutkuje sporządzeniem polskiego aktu małżeństwa). W przypadku małżeństw zawartych za granicą uzyskiwany jest ograniczony zakres cech; dane te nie są ujmowane w statystyce małżeństw.

Przedmiotem badania są dane w zakresie cech demograficznych i społecznych osób zawierających związek małżeński, a także informacje o zawieranym związku małżeńskim i małżeństwach poprzednich.

Metodologia badań jest prowadzona zgodnie z zasadami wynikającymi z przepisów polskiego prawodawstwa (patrz „2.4.2. Podstawowe pojęcia”).

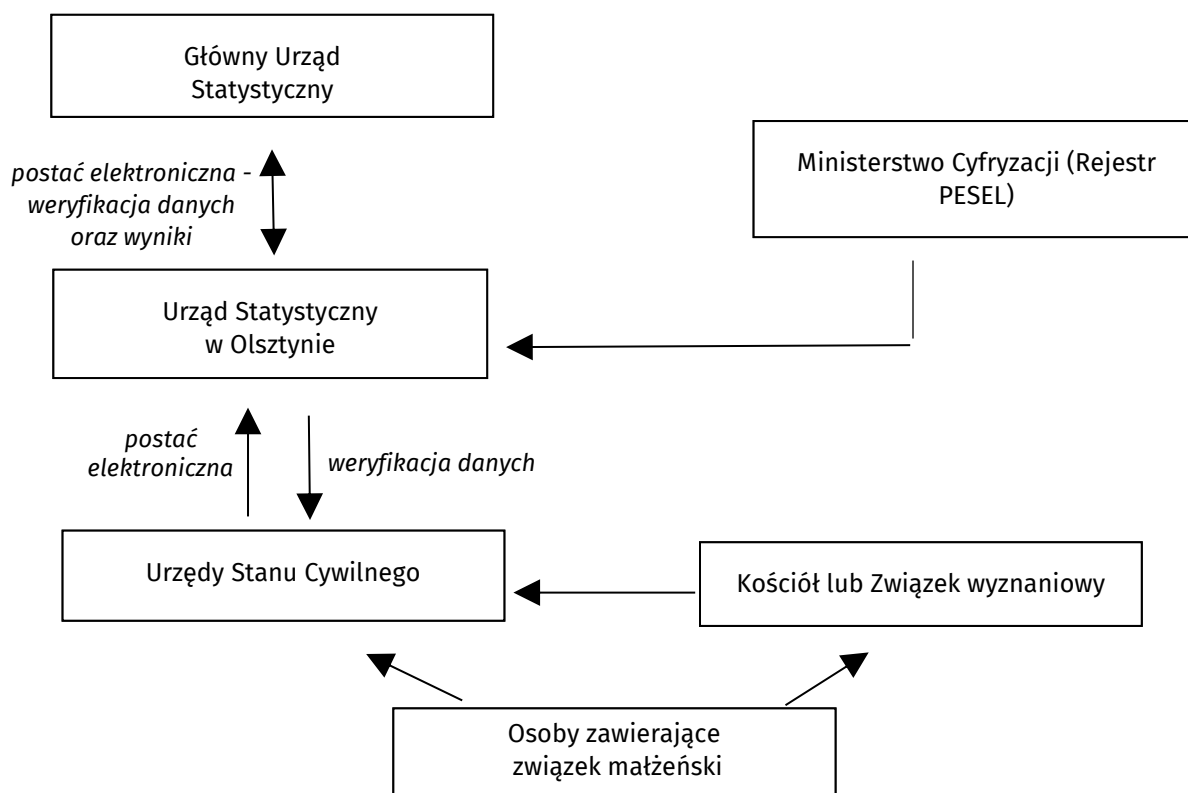
2.3. Organizacja badania – sposób zbierania danych

Źródłem danych statystycznych są rejestry administracyjne, tj. dokumentacja urzędów stanu cywilnego oraz RSC i rejestr PESEL. Zgodnie z zapisami Art. 76 pkt. 8 ustawy Prawo o aktach stanu cywilnego kierownik urzędu przekazuje na potrzeby statystyki publicznej dane dotyczące nowo zawartych małżeństw, które miały miejsce w Polsce.

Dane jednostkowe są przysyłane przez USC na bieżąco, elektronicznie w postaci indywidualnych rekordów zawierających informacje dotyczące małżeństwa oraz cech nowożeńców. Dodatkowo - w celach kontrolnych - Ministerstwo Cyfryzacji przekazuje - raz w miesiącu - zestawienie aktów małżeństwa sporządzonych w danym miesiącu kalendarzowym oraz raz w roku dane jednostkowe z rejestru PESEL w zakresie numeru PESEL oraz daty ustania poprzedniego małżeństwa osób (MC jest odpowiedzialne za system informatyczny i oprogramowanie funkcjonujące w USC – m.in. zasilające GUS).

Badanie dotyczące zawieranych małżeństw jest prowadzone przez Główny Urząd Statystyczny we współpracy z Urzędem Statystycznym w Olsztynie. GUS jest odpowiedzialny za przygotowanie założeń do badania i kontroli danych, analizę i publikowanie wyników. US Olsztyn odpowiada za przygotowanie systemu informatycznego badania, przetwarzanie i walidację danych oraz udostępnianie danych, w tym opracowanie zestawień danych i zasilanie baz danych.

Schemat organizacji badania małżeństw

2.4. Zmienne w badaniu – główne pojęcia i współczynniki

2.4.1. Zmienne

W badaniu gromadzone są następujące dane:

- ✓ z rejestru urzędu stanu cywilnego w zakresie cech demograficznych i społecznych osób zawierających związek małżeński, tj. płeć, data urodzenia, numer PESEL, poziom wykształcenia (niepełne podstawowe, podstawowe, gimnazjalne, zasadnicze zawodowe, średnie, policealne, wyższe), stan cywilny (panna/kawaler, wdowiec/wdowa, rozwiedziony/rozwiedziona), miejsce zamieszkania (w przypadku Polski – województwo, powiat, gmina, miejscowość; w przypadku zagranicy – kraj), kraj obywatelstwa oraz okres przebywania na terytorium RP (mieszka na stałe, mieszka czasowo - poniżej 1 roku, w tym zamierzony okres przebywania; mieszka czasowo – 1 rok lub dłużej); miejsce urodzenia (miejscowość/kraj); w zakresie informacji o małżeństwie: data zawarcia związku małżeńskiego, forma zawarcia związku (wg nazwy kościoła lub związku wyznaniowego), kraj miejsca zawarcia małżeństwa, a także informacje dodatkowe/kontrolne w zakresie: powód i data sporządzenia aktu małżeństwa, oznaczenie aktu małżeństwa;
- ✓ z rejestru PESEL: data ustania poprzedniego małżeństwa oraz numer PESEL.

Dane o małżeństwach prezentowane w podziale terytorialnym - od 1995 r. - uwzględniają wszystkie te małżeństwa, w których dla jednej ze stron (mężczyzny lub kobiety) miejscem stałego zamieszkania przed zawarciem związku małżeńskiego była Polska. Jako kryterium podziału terytorialnego na województwa (powiaty, miasto, wieś) przyjęto województwo zamieszkania męża lub - gdy mąż mieszkał za granicą - województwo zamieszkania żony. Informacje o nowo zawartych małżeństwach, w których oboje małżonkowie zamieszkiwali przed ślubem za granicą (mieszkają czasowo w Polsce, nie posiadają karty stałego pobytu) są gromadzone i upowszechniane, ale związki te nie są ujmowane w ogólnej liczbie małżeństw.

Do 1994 r. kryterium dla opracowania danych w podziale terytorialnym było miejsce zamieszkania męża przed ślubem (z wyjątkiem lat 1978-1989, dla których jako kryterium podziału terytorialnego przyjęto miejsce wspólnego zamieszkania po ślubie). Przy prezentacji danych w podziale terytorialnym nie uwzględniano związków, w których mąż miał miejsce zamieszkania za granicą.

2.4.2. Podstawowe pojęcia

Małżeństwo - związek między dwiema osobami płci odmienniej pociągający za sobą pewne wzajemne prawa i obowiązki, ustalone w przepisach prawnych i zwyczajach. Stan cywilny (formalno-prawny) tych osób to żonaty/zamężna.

W Polsce w tym zakresie obowiązują regulacje prawne zawarte w ustawie Prawo o aktach stanu cywilnego z dnia 28 listopada 2014 r. (Dz. U. 2014 poz. 1741 z późn. zm.). Dane o małżeństwach uwzględniają związki małżeńskie zawarte w formie przewidzianej prawem w urzędach stanu cywilnego. Dodatkowo przepisy prawa rodzinnego reguluje ustawa z dnia 25 II 1964 r. - Kodeks rodzinny i opiekuńczy (Dz. U. z 1964 r. Nr 9, poz. 59 z późn. zm.). Od 1999 r. - na mocy ustawy z dnia 24 VII 1998 r. o zmianie ustaw - Kodeks rodzinny i opiekuńczy, Kodeks postępowania cywilnego, Prawo o aktach stanu cywilnego, ustawy o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej oraz niektórych innych ustaw (Dz. U. Nr 117, poz. 757) - w urzędach stanu cywilnego rejestrowane są także małżeństwa podlegające prawu wewnętrznemu kościoła lub związku wyznaniowego - zawarte w obecności duchownego. Małżeństwo zawarte w tej formie podlega prawu polskiemu i pociąga za sobą takie same skutki cywilnoprawne, jak małżeństwo zawarte przed kierownikiem urzędu stanu cywilnego.

Stan cywilny - określa się dla ludności w wieku 15 lat i więcej. W powszechnych spisach ludności stan cywilny jest ustalany na podstawie dobrowolnego oświadczenia osób wynikającego z ich subiektywnego odczucia (dotyczącego m.in. pozostawania w małżeństwie lub w związku nieformalnym), jednocześnie gromadzona jest także informacja o formalno-prawnym stanie osób.

Do spisu z 1988 r. rejestrowano wyłącznie stan cywilny wynikający z oświadczenia osób (określany terminem stan cywilny faktyczny), a nie formalno-prawny.

Stan cywilny (formalno-prawny) - kategoria:

- ✓ kawaler, panna - osoby, które nie pozostawały i nie pozostają w formalno-prawnym związku małżeńskim,
- ✓ żonaty, zamężna - osoby, które zawarły związek małżeński w formie przewidzianej prawem i ich małżeństwo nie zostało rozwiązane; należy wyjaśnić, że stan cywilny małżonków posiadających orzeczoną przez sąd separację to nadal żonaci i zamężne,
- ✓ wdowiec, wdowa - osoby, których formalno-prawne małżeństwo uległo rozpadowi w wyniku śmierci współmałżonka i nie zawarły kolejnego związku małżeńskiego,
- ✓ rozwiedziony, rozwiedziona - osoby, których formalno-prawne małżeństwo zostało rozwiązane przez sąd i nie zawarły kolejnego małżeństwa.

Nieformalny stan cywilny (ustalany w spisach powszechnych) - kategoria:

- ✓ kawaler, panna - osoby, które nigdy nie pozostawały w prawnym związku małżeńskim i w momencie spisu nie tworzyły związku nieformalnego (kohabitacyjnego) z inną osobą,
- ✓ żonaty, zamężna - osoby, które zawarły prawny związek małżeński i faktycznie pozostają w małżeństwie. Osoby te zadeklarowały pozostawanie we wspólnocie małżeńskiej niezależnie od tego, czy współmałżonkowie zostali spisani razem (w jednym mieszkaniu) czy oddzielnie (np. nieobecność spowodowana była nauką, pracą, brakiem wspólnego mieszkania). Osoby pozostające w prawnym małżeństwie, które - decyzją jednego lub obojga małżonków - nie tworzyły wspólnoty małżeńskiej, ale rozpad ich związku nie został usankcjonowany decyzją sądu (orzeczeniem rozwodu lub separacji) nie zostały zaliczone do żonatych/zamężnych, a ich stan cywilny faktyczny został określony zgodnie z deklaracją respondenta, jako separacja lub pozostawanie w związku nieformalnym z inną osobą,
- ✓ kohabitanci (partner, partnerka) - związki nieformalne wyodrębniono w ramach tego samego gospodarstwa domowego, bez względu na prawny stan cywilny osób tworzących konkubinat,

- ✓ wdowiec, wdowa – osoby, których prawne małżeństwo przestało istnieć z powodu śmierci współmałżonka i w momencie spisu nie tworzyły związku nieformalnego z inną osobą,
- ✓ rozwiedziony, rozwiedziona – osoby, których małżeństwo zostało rozwiązane orzeczeniem sądu i w momencie spisu nie tworzyły związku nieformalnego z inną osobą,
- ✓ separowany, separowana. Kategoria ta dotyczy osób, które w momencie spisu:
 - pozostawały w separacji prawnej i jednocześnie nie tworzyły nieformalnego związku z inną osobą;
 - pozostawały w prawnym małżeństwie, ale nie tworzyły już wspólnoty małżeńskiej, a także nie pozostawały w związku nieformalnym z inną osobą.

Małżeństwa istniejące:

- w spisach - liczba małżeństw odpowiadająca liczbie mężczyzn, którzy w spisie określili swój stan cywilny (formalno-prawny) jako żonaty;
- w okresach między spisowych – wynik bilansu małżeństw, którego bazą wyjściową jest wynik spisu.

Bilans małżeństw - jest dokonywany corocznie metodą składnikową i naliczany przy uwzględnieniu w danym roku: liczby małżeństw: zawartych/nowopowstałych (+); rozwiązanych poprzez orzeczenie rozwodu (-); które uległy rozpadowi w wyniku śmierci jednego ze współmałżonków (-) oraz salda migracji wewnętrznych i zagranicznych osób o stanie cywilnym żonaty/zamężna (+/-).

Małżeństwo pierwsze - pierwszy związek małżeński - dotyczy wyłącznie osób, których stan cywilny w momencie zawierania małżeństwa określony został jako kawaler oraz panna.

Stosuje się również wyodrębnianie małżeństwa pierwszego przy przyjęciu kryterium stanu cywilnego kawaler, panna wyłącznie dla jednej z osób zawierających związek małżeński.

2.4.3. Współczynniki

Współczynnik małżeństw - stosunek liczby małżeństw w okresie badanym do liczby ludności w połowie tego okresu lub do średniego stanu ludności w tym okresie.

Współczynniki małżeństw (podobnie jak dotyczące innych współczynników z ruchu naturalnego) dla różnych okresów (miesiąca, kwartału, półrocza, trzech kwartałów itd.) oblicza się w stosunku rocznym tzn., że badane fakty zarejestrowane w ciągu danego okresu powiększa się odpowiednio do wielkości rocznych, np. dla współczynnika liczonego dla: miesiąca - liczbę faktów mnoży się przez 12; kwartału - przez 4; półrocza - przez 2; trzech kwartałów - przez 4/3.

$$W_{mt} = \frac{M_t * k_t}{L} * c$$

W_{mt} - współczynnik małżeństw dla okresu t ,

M_t - liczba małżeństw w okresie t ,

k_t - zmienna przyjmująca wartości w zależności od okresu dla którego jest liczony współczynnik,

L - liczba ludności według stanu na środek okresu t lub średnia liczba ludności w okresie t ,

c - constans (1000 - najczęściej lub 10000 lub 100000.).

2.5. Prezentacja wyników

Dane o nowo zawartych małżeństwach są dostępne do poziomu gminy zamieszkania imiennie (oraz w podziale na tereny miejskie i wiejskie gmin) co umożliwia prezentowanie wyników dla każdej jednostki podziału terytorialnego (administracyjnego) oraz statystycznego kraju.

Terminy i formy udostępniania danych o małżeństwach:

- ✓ miesięcznie – jako wstępna informacja o ogólnej liczbie nowo zawartych małżeństw w kraju – strona internetowa GUS (Biuletyn Statystyczny);
- ✓ półrocznie/rocznie – dane o ogólnej liczbie zawartych małżeństw oraz surowe współczynniki małżeństw według podziału terytorialnego (tzw. tablica bilansowa), a także na stronie internetowej

GUS (baza Demografia) – październik (dane za I półrocze) oraz kwiecień następnego roku (dane roczne);

- ✓ rocznie - maj następnego roku - w formie tablic publikacyjnych w zakresie liczby i struktury małżeństw oraz korelacji cech demograficznych i społeczno-ekonomicznych osób zawierających nowy związek małżeński (po raz pierwszy lub kolejny), współczynniki małżeństw – na stronie internetowej GUS (baza Demografia).

Informacje o małżeństwach prezentowane są na stronie internetowej GUS, m.in. w bazie Demografia oraz w następujących publikacjach:

- ✓ „Ludność. Stan i struktura oraz ruch naturalny w przekroju terytorialnym” – kwiecień,
- ✓ „Sytuacja demograficzna Polski do ... r.” – lipiec/sierpień,
- ✓ „Ludność. Stan i struktura w przekroju terytorialnym (stan w dniu 30 VI ... r.) – październik,
- ✓ „Rocznik Demograficzny” – październik/listopad,
- ✓ „Mały Rocznik Statystyczny Polski” – kwiecień,
- ✓ „Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej” – grudzień,
- ✓ „Rocznik Statystyczny Województw” – grudzień.

Inne roczniki branżowe i publikacje GUS, a także opracowania poza statystyczne oraz bazy – krajowe i międzynarodowe.

Realizacja potrzeb użytkowników: administracja państwowa i rządowa – centralna i terenowa, placówki naukowe/badawcze, szkoły wyższe (nauczyciele akademicy, studenci), media i inni użytkownicy indywidualni (osoby fizyczne i instytucje). Możliwe jest udostępnienie danych rocznych w formie danych jednostkowych lub dowolnie wybranych korelacji przy zachowaniu tajemnicy statystycznej zgodnie z zapisami przepisów ustawy o statystyce publicznej.

Wybrane linki do stron internetowych zawierających dane o małżeństwach w formie publikacji lub baz danych:

- ✓ Rocznik Demograficzny: <http://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/roczniki-statystyczne/roczniki-statystyczne/rocznik-demograficzny-2017,3,11.html>
- ✓ Baza DEMOGRAFIA: <http://demografia.stat.gov.pl/bazademografia/Tables.aspx>
- ✓ Bank Danych Lokalnych: <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/podgrup/temat>
- ✓ Baza Eurostatu: <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>
- ✓ Demographic Yearbook: <https://unstats.un.org/unsd/demographic-social/products/dyb/>

2.6. Ewaluacja badania

Dane o liczbie zawartych małżeństw cechuje 100% kompletność, podobnie jest w przypadku cech osób zawierających małżeństwo – braki danych w przypadku niektórych zmiennych nie przekraczają 2%. Kompletność w zakresie zmiennych zdecydowanie poprawiła się po wprowadzeniu w 2009 r. elektronicznej formy przekazywania danych przez USC.

Nieco mniejszą kompletność notujemy od 2015 r. dla zmiennej „rok ustania poprzedniego małżeństwa” (4,4% braku informacji w 2017 r.). Przyczyną jest zmiana źródła danych w zakresie informacji o poprzednim małżeństwie; dane otrzymujemy bezpośrednio z rejestru PESEL, który okazuje się nie być kompletny w tym zakresie.

2.7. Rys historyczny

Główny Urząd Statystyczny rozpoczął zbieranie danych dotyczących zdarzeń ruchu naturalnego w 1946 r., kiedy utworzono urzędy stanu cywilnego (z dniem 1 stycznia 1946 r.) oraz wydano przepisy prawne regulujące zbieranie danych w tym zakresie. Umożliwiło to wprowadzenie jednolitego systemu sprawozdawczości z zakresu m.in. nowo zawartych małżeństw - USC stały się jednostkami sprawozdawczymi.

Wprowadzenie jednolitego systemu sprawozdawczości z ruchu naturalnego ludności poprzedzone zostało utworzeniem urzędów stanu cywilnego z dniem 1 stycznia 1946 r. (Prawo o aktach stanu cywilnego. Dekret

z dnia 25 września 1945 r. Dz.U. Rz. P. Nr 48, poz. 272 z 7 listopada 1945 r.) oraz wydaniem przepisów regulujących podstawy prawne rejestracji wspomnianych faktów demograficznych.

Na tej podstawie Główny Urząd Statystyczny rozpoczął zbieranie danych o liczbie zarejestrowanych małżeństw w latach 1946 i 1947. Zebrany materiał okazał się dalece niekompletny. Złożyły się na to trudności organizacyjne dwóch powojennych lat, dwoistość rejestracji: w parafiach wyznaniowych i urzędach stanu cywilnego oraz trudności z dostosowaniem się ludności do zmienionych warunków rejestracji.

Przed 1946 rokiem rejestracji tej dokonywały na znacznym obszarze kraju parafie wyznaniowe. Po 1945 r. część ludności - szczególnie na wsi - w dalszym ciągu sądziła, że porzeczając na obrzędach religijnych, wypełnia tym samym obowiązek rejestracji małżeństwa.

W pierwszych powojennych latach występowała znaczna rozbieżność między datą faktycznego zawarcia małżeństwa (zawartego w zasadzie w drodze kościelnego obrzędu), a datą zarejestrowania go w urzędzie stanu cywilnego. Rozbieżność ta szybko malała i około 1954 r. była już nieznaczna. Ostatecznie sprawę tę uregulowała ustawa z 1958 r. (Dz.U. PRL Nr 72 z dnia 10.12.1958 r., poz. 358) zabraniająca dokonywania kościelnych obrzędów łączenia nowożeńców, przed zarejestrowaniem faktu zawarcia małżeństwa w urzędach stanu cywilnego.

W zakresie małżeństw statystyka otrzymywała: w latach 1946-1948 - sumaryczne zestawienia dla powiatów/gmin; w latach 1949-1973 - wykazy zbiorcze zawierającą wybrane dane o każdym nowo zawartym małżeństwie; od 1974 r. wprowadzono indywidualny formularz statystyczny „Karta statystyczna zawarcia małżeństwa” zawierająca informacje o jednostkowym fakcie i współmałżonkach.

Od 2009 r. dane są przesyłane przez USC w postaci elektronicznej.

3. Rozwody

Informacje o rozwodach są gromadzone w ramach badania „Małżeństwa. Separacje. Rozwody” (1.21.02) przedstawionego w programie badań statystycznych statystyki publicznej w części „Ludność. Procesy demograficzne”. Pod tak sformułowanym tematem znajdują się trzy oddzielne badania jednostkowe.

3.1. Cel badania

Celem badania jest dostarczenie informacji o liczbie i strukturze rozwodów. Dane służą do oceny sytuacji w zakresie kondycji rodzin oraz ich rozpadu. Gromadzone informacje są elementem bilansu ludności według stanu cywilnego oraz bilansu małżeństw.

Badanie stanowi również bazę do prowadzenia specjalistycznych badań ankietowych osób, których małżeństwo uległo rozwiązaniu.

3.2. Zakres podmiotowy i przedmiotowy

Podmiotem badania są prawomocnie orzeczone rozwody, tj. małżeństwa w stosunku do których sądy w Polsce orzekł rozwód.

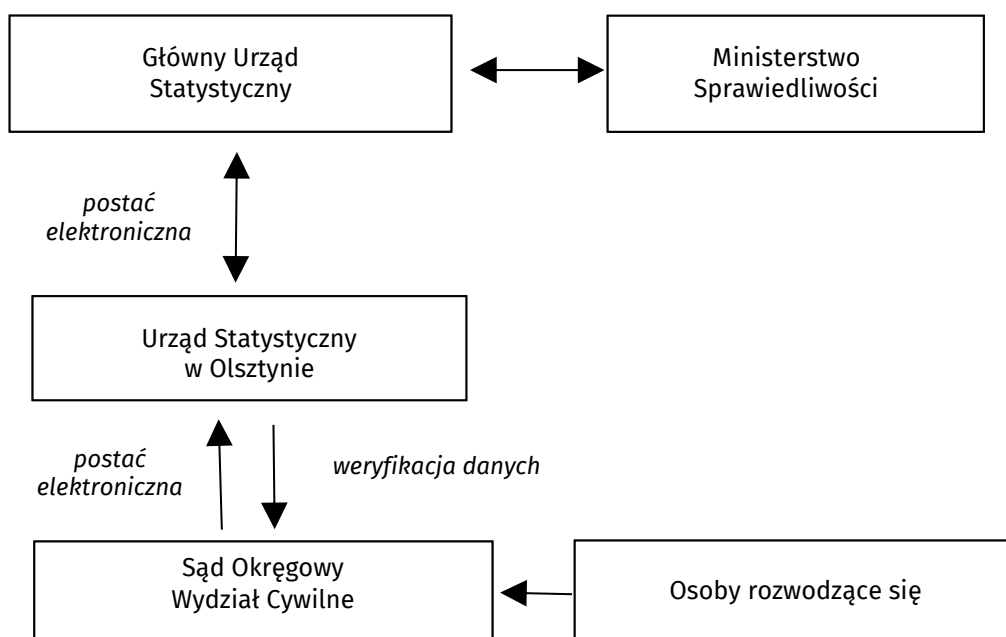
Przedmiotem badania są dane w zakresie cech demograficznych i społecznych osób rozwodzących się, a także informacje o małżeństwie, nieletnich dzieciach i rozwodzie.

Metodologia badań jest prowadzona zgodnie z zasadami wynikającymi z przepisów polskiego prawodawstwa (patrz 3.4.2. Podstawowe pojęcia)

3.3. Organizacja badania – sposób zbierania danych

Źródłem danych o rozwodach jest system informacyjny Ministerstwa Sprawiedliwości, tj. sprawozdawczość sądów. Do 2008 r. informacje o rozwodzie były gromadzone na formularzu statystycznym „Karta statystyczna dotycząca prawomocnego orzeczenia rozwodu” (D-R1). Od 2009 r. dane są przysyłane przez sądy co kwartał elektronicznie w postaci indywidualnych rekordów (spraw).

Schemat organizacyjny badania rozwodów

Badanie jest prowadzone przez Główny Urząd Statystyczny we współpracy z Urzędem Statystycznym w Olsztynie. Zakres gromadzonych danych jest uzgadniany z Ministerstwem Sprawiedliwości i uwzględnia jego potrzeby informacyjne dotyczące pracy sądów.

GUS jest odpowiedzialny za przygotowanie założeń do badania, założenia do kontroli oraz analizę danych i publikowanie wyników, a US Olsztyn za przygotowanie systemu informatycznego badania, przetwarzanie i walidację danych oraz udostępnianie danych, w tym opracowanie zestawień danych i zasilanie baz danych. Ministerstwo Sprawiedliwości nadzoruje pracę sądów w zakresie przekazywania danych do statystyki publicznej.

3.4. Zmienne w badaniu – główne pojęcia i współczynniki

3.4.1. Zmienne

W badaniu gromadzone są następujące informacje:

- ✓ w zakresie cech demograficznych i społecznych osób rozwodzących się: płeć, data urodzenia, numer PESEL, status na rynku pracy (pracujący: praca najemna w sektorze publicznym, praca najemna w sektorze prywatnym, praca na rachunek własny w rolnictwie, praca na rachunek własny poza rolnictwem; bezrobotny; bierny zawodowo: emerytura, renta z tytułu niezdolności do pracy, inne niezarobkowe źródło; na utrzymaniu) oraz poziom wykształcenia (wyższe, średnie, zasadnicze zawodowe, gimnazjalne, podstawowe, niepełne podstawowe), miejsce zamieszkania w momencie wniesienia powództwa (w przypadku Polski – województwo, powiat, gmina, miejscowość; w przypadku zagranicy – kraj), kraj obywatelstwa;
- ✓ w zakresie informacji o małżeństwie i rozwodzie: daty: wydania prawomocnego wyroku orzekającego rozwód, uprawomocnienia wyroku, wniesienia powództwa i zawarcia małżeństwa; strona wnosząca powództwo o rozwód; rodzaj powództwa (o rozwód, o separację); orzeczenie o winie stron (mąż, żona, obie strony, bez orzeczenia); przyczyny rozkładu pożycia małżeńskiego ustalone w wyroku (niedochowanie wierności małżeńskiej, nadużywanie alkoholu, naganny stosunek do członków rodziny, trudności mieszkaniowe, nieporozumienia na tle finansowym, niezgodność charakterów, niedobór seksualny, dłuższa nieobecność, różnice światopoglądowe, narkotyki, hazard i inne); informacje o pozostawaniu w prawnie orzeczonej separacji - data jej orzeczenia;
- ✓ dotyczące małoletnich dzieci: liczba dzieci i ich daty urodzenia; powierzenie wykonywania władzy rodzicielskiej (matce, ojcu, razem matce i ojcu, oddzielnie matce, oddzielnie ojcu, placówce wychowawczej, rodzinie zastępczej); dodatkowe informacje - kto złożył wniosek o powierzenie wykonywania władzy rodzicielskiej oraz czy rodzice przedstawili porozumienie o sposobie wykonywania władzy rodzicielskiej i utrzymywaniu kontaktów z dzieckiem; wysokość zasądzonych alimentów;
- ✓ o zajmowaniu przez małżonków wspólnego lokalu mieszkalnego: orzeczenie sądu o mieszkaniu (uregulowanie sposobu korzystania z lokalu, eksmisja żony/męża, podział wspólnego mieszkania, przyznanie mieszkania jednemu ze współmałżonków, podział majątku wspólnego w odniesieniu do lokalu objętego wspólnością ustawową, brak orzeczenia o mieszkaniu);
- ✓ w zakresie informacji dodatkowych/kontrolnych: symbol akt sprawy rozwodowej wraz z symbolem siedziby sądu, numer aktu małżeństwa i symbol terytorialny USC, w którym akt został sporządzony.

Dane o rozwodach opracowywane są według miejsca zamieszkania osoby wnoszącej powództwo o rozwód lub według siedziby sądu okręgowego orzekającego rozwód.

Do 1998 r. w podziale terytorialnym nie uwzględniano rozwodów z powództwa osób (jednej lub obojga) zamieszkałych za granicą. Począwszy od 1999 r. jako kryterium podziału na województwa (powiat, miasto i wieś) przyjęto województwo zamieszkania osoby wnoszącej powództwo o rozwód lub – w przypadku, gdy pozew wniosła osoba zamieszkała za granicą – rozwód został zaliczony do województwa, które stanowi miejsce zamieszkania współmałżonka. W podziale terytorialnym nie uwzględnia się przypadków, gdy oboje małżonkowie w momencie wniesienia powództwa zamieszkiwali za granicą.

3.4.2. Podstawowe pojęcia

Rozwód - rozwiązanie związku małżeńskiego przez odpowiedni sąd w formie określonej prawem. Stan cywilny (formalno-prawny) byłych współmałżonków to rozwiedziony/rozwiedziona.

Instytucję rozwodów w Polsce reguluje wprowadzone w dniu 1 I 1946 r. dekretem z dnia 25 IX 1945 r. - Prawo małżeńskie (Dz. U. z 1945 r. Nr 48, poz. 270) oraz ustawa z dnia 25 II 1964 r. - Kodeks rodzinny i opiekuńczy (Dz. U. z 1964 r. poz. 59 z późn. zm.).

Małoletnie dzieci – dzieci rozwodzących się współmałżonków, które w chwili orzeczenia rozwodu nie ukończyły 18-tego roku życia (w wieku 0-17 lat).

3.4.3. Współczynniki

Współczynnik rozwodów można liczyć na dwa sposoby – jako stosunek liczby rozwodów orzeczonych w danym okresie (zazwyczaj roku) do liczby:

- **ludności** w połowie okresu lub średniej liczby ludności lub liczony w stosunku do liczby ludności w wieku 20 lat i więcej – co zwiększa możliwość porównań.

Współczynniki rozwodów (podobnie jak dotyczące innych współczynników z ruchu naturalnego) dla różnych okresów (miesiąca, kwartału, półrocza, trzech kwartałów itd.) oblicza się w stosunku rocznym tzn. badane fakty zarejestrowane w ciągu danego okresu powiększa się odpowiednio do wielkości rocznych, np. dla współczynnika liczonego dla: miesiąca – liczbę faktów mnoży się przez 12, kwartału – przez 4, półrocza – przez 2, trzech kwartałów – przez 4/3.

$$W_{rt} = \frac{R_t * k_t}{L} * c$$

W_{rt} – współczynnik rozwodów dla okresu t ,

R_t – liczba rozwodów w okresie t ,

k_t – zmienna przyjmująca wartości w zależności od okresu dla którego jest liczony współczynnik,

L – liczba ludności według stanu na środek okresu t lub średnia liczba ludności w okresie t ,

c – constans (1000 – najczęściej lub 10000 lub 100 tys.).

- **nowo zawartych małżeństw** w danym okresie (zazwyczaj roku):

$$W_{rmt} = \frac{R_t}{M} * c$$

W_{rmt} – współczynnik rozwodów w odniesieniu do zawartych małżeństw dla okresu t ,

R_t – liczba rozwodów w okresie t ,

M – liczba małżeństw zawartych w okresie t ,

c – constans (1000).

3.5. Prezentacja wyników

Dane o orzeczonych rozwodach są dostępne do poziomu gminy zamieszkania imiennie (oraz w podziale na tereny miejskie i wiejskie gmin), co umożliwia prezentowanie wyników dla każdej jednostki podziału terytorialnego (administracyjnego) oraz statystycznego kraju. Ze względu na zachowanie tajemnicy statystycznej dane są udostępniane do poziomu powiatów.

Terminy i formy udostępniania danych o rozwodach:

- ✓ kwartalnie – dane o ogólnej liczbie orzeczonych rozwodów w kraju oraz surowe współczynniki rozwodów na stronie internetowej GUS (Biuletyn Statystyczny – dane ogólne);
- ✓ rocznie – maj następnego roku – w formie tablic publikacyjnych w zakresie liczby i struktury rozwodów oraz korelacji cech demograficznych i społeczno-ekonomicznych osób rozwodzących się, współczynniki rozwodów – na stronie internetowej GUS (baza Demografia).

Informacje o rozwodach prezentowane są na stronie internetowej GUS, m.in. w bazie Demografia oraz w następujących publikacjach:

- ✓ „Ludność. Stan i struktura oraz ruch naturalny w przekroju terytorialnym (stan w dniu 31.12)” – kwiecień,
- ✓ „Sytuacja demograficzna Polski do ... r.” – lipiec/sierpień,

- ✓ „Ludność. Stan i struktura w przekroju terytorialnym (stan w dniu 30 VI ... r.) – październik,
- ✓ „Rocznik Demograficzny” – październik/listopad,
- ✓ „Mały Rocznik Statystyczny Polski” – kwiecień,
- ✓ „Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej” – grudzień,
- ✓ „Rocznik Statystyczny Województw” – grudzień.

Dodatkowo możliwe jest udostępnienie danych rocznych w formie danych jednostkowych przy zachowaniu tajemnicy statystycznej - zgodnie z zapisami przepisów ustawy o statystyce publicznej jako realizacja potrzeb użytkowników: administracja państwowa i rządowa – centralna i terenowa, placówki naukowe/badawcze, szkoły wyższe (nauczyciele akademicki, studenci), media i inni użytkownicy indywidualni (osoby fizyczne i instytucje).

Wybrane linki do stron internetowych zawierających dane o rozwodach w formie publikacji lub baz danych:

- ✓ Rocznik Demograficzny: <http://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/roczniki-statystyczne/roczniki-statystyczne/rocznik-demograficzny-2017,3,11.html>
- ✓ Baza DEMOGRAFIA: <http://demografia.stat.gov.pl/bazademografia/Tables.aspx>
- ✓ Bank Danych Lokalnych: <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/podgrup/temat>
- ✓ Baza Eurostatu: <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>
- ✓ Demographic Yearbook: <https://unstats.un.org/unsd/demographic-social/products/dyb/>

3.6. Ewaluacja badania

Dane dotyczące cech osób rozwodzących się dostarczane są przez sądy okręgowe w sposób rzetelny i przekazywane kompletnie dla większości cech.

Otrzymywane od 2009 r. dane w postaci elektronicznej - dzięki bliskiej współpracy z Ministerstwem Sprawiedliwości - cechują się kompletnością wyższą niż we wcześniejszych latach. Udział braków danych w przypadku poszczególnych cech zmniejszył się o połowę. W przypadku cechy „status na rynku pracy” przed dekadą notowano najwyższy odsetek nieustalonego sięgający 6%, obecnie wynosi on 3%. Kolejny istotny udział braku informacji dotyczył zmiennej „poziom wykształcenia” - wynosił 3%, a obecnie 1,5%.

3.7. Rys historyczny

Wprowadzone od 1946 roku „Prawo małżeńskie” (Dekret z dnia 25 września 1945 r.; Dz.U. Nr 48, poz. 270), doprowadziło do pełnej laicyzacji związku małżeńskiego i wprowadziło w całym kraju instytucję rozwodów. Zgodnie z tym prawem małżeństwo mogło być prawnie zawarte tylko przed urzędnikiem stanu cywilnego i rozwiązane przez rozwód, jeżeli nastąpił stały rozkład pożycia małżonków. W pierwszym okresie obowiązywania nowego prawa małżeńskiego rozwiązana została formalnie duża część małżeństw, które rozpadły się przez długoletnie rozłączenie spowodowane działaniami wojennymi.

Obecnie obowiązujące w tym zakresie uregulowania przedstawia Kodeks rodzinny i opiekuńczy, który wszedł w życie w 1965 roku (Ustawa z dnia 25 lutego 1964 roku; Dz. U. Nr 9, poz. 59).

W zakresie rozwodów statystyka otrzymywała: w latach 1946-1948 - sumaryczne zestawienia dla powiatów/gmin; w latach 1949-1973 - zbiorcze wykazy zawierające jednostkowe fakty z wybranymi cechami. Od 1974 r. wprowadzono indywidualne formularze statystyczne, a od 2009 r. dane są przekazywane elektronicznie w postaci jednostkowych rekordów.

4. Separacje

Informacje o separacjach są gromadzone w ramach badania „Małżeństwa. Separacje. Rozwody” (1.21.02) przedstawionego w programie badań statystycznych statystyki publicznej w części „Ludność. Procesy demograficzne”. Pod tak sformułowany temat znajdują się trzy oddzielne badania jednostkowe.

4.1. Cel badania

Celem badania jest dostarczenie informacji o separacjach, służących do oceny sytuacji bieżącej dotyczącej kondycji rodzin i ich rozpadu.

4.2. Zakres podmiotowy i przedmiotowy

Podmiotem badania są separacje prawomocnie orzeczone oraz zniesione przez sąd w Polsce.

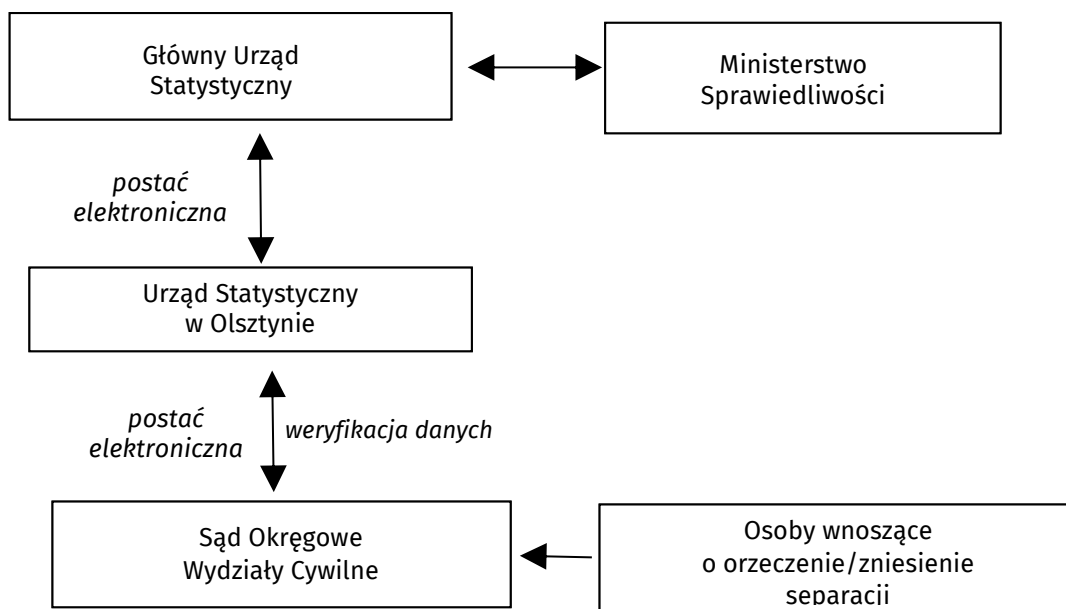
Przedmiotem badania są dane w zakresie cech demograficznych i społecznych osób, w stosunku do których sąd orzekł lub zniósł separację, a także informacje o małżeństwie, nieletnich dzieciach i samej separacji.

Metodologia badań jest prowadzona zgodnie z zasadami wynikającymi z przepisów polskiego prawodawstwa (patrz 4.4.2. Podstawowe pojęcia).

4.3. Organizacja badania – sposób zbierania danych

Źródłem danych o separacjach jest system informacyjny Ministerstwa Sprawiedliwości, tj. sprawozdawczość sądów. Do 2008 r. informacje o separacjach były gromadzone na formularzu statystycznym „Karta statystyczna dotycząca prawomocnego orzeczenia separacji/zniesienia separacji” (D-S1). Od 2009 r. dane przesyłane są kwartalnie przez sądy w postaci elektronicznej. Przekazywane są dane jednostkowe w zakresie prawomocnie orzeczonych i zniesionych separacji oraz cech osób, których te fakty dotyczą.

Schemat organizacyjny badania separacji

Badanie jest prowadzone przez Główny Urząd Statystyczny we współpracy z Urzędem Statystycznym w Olsztynie. Zakres gromadzonych danych jest uzgadniany z Ministerstwem Sprawiedliwości i uwzględnia jego potrzeby informacyjne dotyczące pracy sądów.

GUS jest odpowiedzialny za przygotowanie założeń do badania, analizę danych i publikowanie wyników, a US Olsztyn za przygotowanie systemu informatycznego badania, przetwarzanie i walidację danych oraz udostępnianie danych, w tym opracowanie zestawień danych i zasilanie baz danych. Ministerstwo Sprawiedliwości nadzoruje pracę sądów w zakresie przekazywania danych do statystyki publicznej.

4.4. Zmienne w badaniu – główne pojęcia i współczynniki

4.4.1. Zmienne

W badaniu gromadzone są następujące informacje:

- ✓ w zakresie cech demograficznych i społecznych współmałżonków: płeć, data urodzenia, numer PESEL, status na rynku pracy (pracujący: praca najemna w sektorze publicznym, praca najemna w sektorze prywatnym, praca na rachunek własny w rolnictwie, praca na rachunek własny poza rolnictwem; bezrobotny; bierny zawodowo: emerytura, renta z tytułu niezdolności do pracy, inne niezarobkowe źródło; na utrzymaniu) oraz poziom wykształcenia (wyższe, średnie, zasadnicze zawodowe, gimnazjalne, podstawowe, niepełne podstawowe), miejsce zamieszkania w momencie wniesienia powództwa (w przypadku Polski – województwo, powiat, gmina, miejscowość; w przypadku zagranicy – kraj), kraj obywatelstwa;
- ✓ w zakresie cech o małżeństwie i separacji: daty: wydania prawomocnego wyroku orzekającego separację, zniesienia separacji, wniesienia powództwa i zawarcia małżeństwa; strona wnosząca powództwo o separację; orzeczenie o winie stron (mąż, żona, obie strony, bez orzeczenia); przyczyny rozkładu pożycia małżeńskiego ustalone w wyroku (niedochowanie wierności małżeńskiej, nadużywanie alkoholu, naganny stosunek do członków rodziny, trudności mieszkaniowe, nieporozumienia na tle finansowym, niezgodność charakterów, niedobór seksualny, dłuższa nieobecność, różnice światopoglądowe, narkotyki, hazard i inne);
- ✓ dotyczące małoletnich dzieci: liczba dzieci i ich daty urodzenia; powierzenie wykonywania władzy rodzicielskiej (matce, ojcu, razem matce i ojcu, oddzielnie matce, oddzielnie ojcu, placówce wychowawczej, rodzinie zastępczej); dodatkowo informacje kto złożył wniosek o powierzenie wykonywania władzy rodzicielskiej oraz czy rodzice przedstawili porozumienie o sposobie wykonywania władzy rodzicielskiej i utrzymywaniu kontaktów z dzieckiem; wysokość zasądzonych alimentów;
- ✓ o zajmowaniu przez małżonków wspólnego lokalu mieszkalnego: orzeczenie sądu o mieszkaniu (uregulowanie sposobu korzystania z lokalu, eksmisja żony/męża, podział wspólnego mieszkania, przyznanie mieszkania jednemu ze współmałżonków, podział majątku wspólnego w odniesieniu do lokalu objętego wspólnością ustawową, brak orzeczenia o mieszkaniu);
- ✓ w zakresie informacji dodatkowych/kontrolnych: symbol akt sprawy wraz z symbolem siedziby sądu, numer aktu małżeństwa i symbol terytorialny USC, w którym akt został sporządzony.

Dane o separacjach opracowywane są według siedziby sądu okręgowego lub miejsca zamieszkania osoby wnoszącej powództwo, a w przypadku zgodnego wniosku stron – według miejsca zamieszkania męża. Jako kryterium podziału na województwa (powiaty, miasto, wieś) przyjęto województwo zamieszkania osoby wnoszącej powództwo o separację lub – w przypadku, gdy pozew wniosła osoba zamieszkała za granicą – separacja została zaliczona do województwa, w którym zamieszkiwał współmałżonek. W podziale terytorialnym nie uwzględnia się przypadków, gdy oboje małżonkowie w momencie wniesienia powództwa mieszkali za granicą.

4.4.2. Podstawowe pojęcia

Separacja prawna - uchylenie wspólnoty małżeńskiej bez prawa wstępowania w nowy związek małżeński przez którąkolwiek ze stron. Stan cywilny (formalno-prawny) osób w stosunku do małżeństwa, których sąd orzekł separację pozostaje bez zmian, czyli żonaty/zamężna.

Orzeczenia o separacji dokonuje odpowiedni sąd w formie przypisanej prawem. W odróżnieniu od rozwodu - separacja nie ma charakteru ostatecznego rozwiązania małżeństwa; na zgodne żądanie małżonków sąd orzeka zniesienie separacji.

Małoletnie dzieci – dzieci rozwodzących się współmałżonków, które w chwili orzeczenia rozwodu nie ukończyły 18-tego roku życia (w wieku 0-17 lat).

4.4.3. Współczynniki

Współczynnik separacji – stosunek liczby separacji orzeczonych w danym okresie (zazwyczaj roku) do liczby ludności w połowie okresu lub średniej liczby ludności lub liczony w stosunku do liczby ludności w wieku 20 lat i więcej – co zwiększa możliwość porównań.

Współczynniki separacji (podobnie jak dotyczące innych współczynników z ruchu naturalnego) dla różnych okresów (miesiąca, kwartału, półrocza, trzech kwartałów itd..) oblicza się w stosunku rocznym tzn. badane fakty zarejestrowane w ciągu danego okresu powiększa się odpowiednio do wielkości rocznych, np. dla współczynnika liczonego za okres: miesiąca – liczbę faktów mnoży się przez 12, kwartału – przez 4, półrocza – przez 2, trzech kwartałów – przez 4/3.

$$W_{rt} = \frac{S_t * k_t}{L} * c$$

W_{st} – współczynnik separacji dla okresu t,

S_t – liczba separacji w okresie t,

k_t – zmienna przyjmująca wartości w zależności od okresu dla którego jest liczony współczynnik,

L – liczba ludności według stanu na środek okresu t lub średnia liczba ludności w okresie t,

c – constans (1000 – najczęściej lub 10000 lub 100 tys.).

4.5. Prezentacja wyników

Dane o orzeczonych/zniesionych separacjach są dostępne do poziomu gminy zamieszkania imiennie (oraz w podziale na tereny miejskie i wiejskie gmin), co umożliwia prezentowanie wyników dla każdej jednostki podziału terytorialnego (administracyjnego) oraz statystycznego kraju. Ze względu na niewielką liczebność zbioru (ok. 1,5 tys. rocznie) oraz zachowanie tajemnicy statystycznej dane są udostępniane w bardziej zagregowanej postaci.

Terminy i formy udostępniania danych o separacjach:

- ✓ kwartalnie – dane o ogólnej liczbie orzeczonych separacji oraz surowy współczynnik separacji na stronie internetowej GUS (Biuletyn Statystyczny);
- ✓ rocznie – maj następnego roku – w formie tablic publikacyjnych w zakresie liczby i struktury separacji oraz korelacji cech demograficznych i społeczno-ekonomicznych osób będących w separacji – na stronie internetowej GUS (baza Demografia).

Informacje o separacjach prezentowane są na stronie internetowej GUS m.in. w bazie Demografia oraz w następujących publikacjach:

- ✓ „Ludność. Stan i struktura oraz ruch naturalny w przekroju terytorialnym (stan w dniu 31.12)” – kwiecień,
- ✓ „Sytuacja demograficzna Polski do ... r.” – lipiec/sierpień,
- ✓ „Rocznik Demograficzny” – październik/listopad,
- ✓ „Mały Rocznik Statystyczny Polski” – kwiecień,
- ✓ „Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej” – grudzień.

Dodatkowo możliwe jest udostępnienie danych rocznych w formie danych jednostkowych przy zachowaniu tajemnicy statystycznej – zgodnie z zapisami przepisów ustawy o statystyce publicznej jako realizacja potrzeb użytkowników: administracja państwowa i rządowa – centralna i terenowa, placówki naukowe/badawcze, szkoły wyższe (nauczyciele akademicki, studenci), media i inni użytkownicy indywidualni (osoby fizyczne i instytucje).

Wybrane linki do stron internetowych zawierających dane o separacjach w formie publikacji lub baz danych:

- ✓ Rocznik Demograficzny: <http://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/roczniki-statystyczne/roczniki-statystyczne/rocznik-demograficzny-2017,3,11.html>
- ✓ Baza DEMOGRAFIA: <http://demografia.stat.gov.pl/bazademografia/Tables.aspx>

- ✓ Bank Danych Lokalnych: <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/podgrup/temat>
- ✓ Demographic Yearbook: <https://unstats.un.org/unsd/demographic-social/products/dyb/>

4.6. Ewaluacja badania

Dane dotyczące cech osób separowanych obecnie są dostarczane przez sądy okręgowe w sposób rzetelny i przekazywane kompletnie dla większości cech.

Podobnie jak w przypadku danych o rozwodach - od 2009 r. - informacje o separacjach GUS otrzymuje w postaci elektronicznej. Bliska współpraca z Ministerstwem Sprawiedliwości sprawia, że kompletność poszczególnych zmiennych jest wyższa niż we wcześniejszych latach. W przypadku cechy o najwyższym odsetku braków danych - „poziom wykształcenia” – zmniejszył się z 4% do niespełna 3%.

4.7. Rys historyczny

Instytucja separacji została wprowadzona w Polsce w grudniu 1999 r. ustawą z dnia 21.04.1999 r. o zmianie ustaw: Kodeks rodzinny i opiekuńczy, Kodeks cywilny, Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw (Dz. U. z 1999 r., Nr 52, poz. 532).

Dane są przekazywane począwszy od 1999 r. – początkowo na indywidualnych formularzach statystycznych, a od 2009 r. – elektronicznie, w postaci jednostkowych rekordów.

5. Zgony

Informacje o zgonach są gromadzone w ramach badania „Zgony. Umieralność. Trwanie życia” (1.21.09) przedstawionego w programie badań statystycznych statystyki publicznej w części „Ludność. Procesy demograficzne”. Pod tak sformułowanym tematem znajdują się: badanie jednostkowe, tj. zgony oraz proces – umieralność i badanie wtórne – trwanie życia, dla których głównym elementem są szczegółowe dane z zakresu zgonów.

Poniżej została przedstawiona metodologia badania jednostkowego.

5.1. Cel badania

Celem badania jest dostarczenie informacji o zgonach, co umożliwia obserwację procesów demograficznych w zakresie umieralności i trwania życia. Poziom, struktura i natężenie zgonów (w tym zgonów niemowląt) są odzwierciedleniem (w dłuższych okresach) rozwoju społecznego kraju, będącego bezpośrednio lub pośrednio wynikiem: postępu w rozwoju medycyny, funkcjonowania systemu ochrony zdrowia, stanu sanitarno-epidemiologicznego oraz ekologicznego, bezpieczeństwa i higieny życia oraz warunków pracy, a także stanu świadomości społeczeństwa na temat profilaktyki zdrowotnej.

Bardzo ważnym elementem badania są przyczyny zgonów, które stanowią podstawę m.in. dla oceny kondycji zdrowotnej społeczeństwa, tworzenia analiz epidemiologicznych czy budowania programów profilaktycznych i map potrzeb zdrowotnych. Są także źródłem dla instytutów medycznych czy samych lekarzy dla prowadzenia własnych badań naukowych, opracowań analitycznych oraz realizacji projektów badawczych.

Zgony jako jeden z podstawowych elementów ruchu naturalnego ludności stanowią - w okresach między spisowych - składnik bilansów ludności według płci, wieku oraz stanu cywilnego dających podstawę do prowadzenia pogłębionych badań dotyczących uwarunkowań rozwoju ludności.

Wyniki badania zgonów są wykorzystywane do corocznego opracowywania tablic trwania życia, głównie prawdopodobieństw zgonów i dożycia oraz dalszego trwania życia w zależności od wieku i płci, są też istotnym elementem prognoz ludności.

5.2. Zakres podmiotowy i przedmiotowy

Podmiotem badania jest zgon osoby. Badaniem są objęte fakty zarejestrowane w urzędach stanu cywilnego, tj. dotyczące:

- osób zmarłych na terytorium RP. Oznacza to, że statystyka zgonów gromadzi informacje także o osobach zmarłych, które przebywały w Polsce czasowo – dane te są opracowywane i prezentowane, ale nie są ujmowane w ogólnej liczbie zgonów,
- zgony osób przebywających czasowo za granicą. W przypadku tych zgonów uzyskiwany jest ograniczony zakres cech, dane te nie są ujmowane w statystyce zgonów.

Przedmiotem badania są dane w zakresie cech demograficznych i społecznych osób zmarłych, dane medyczne oraz okoliczności zgonu.

5.3. Organizacja badania – sposób zbierania danych

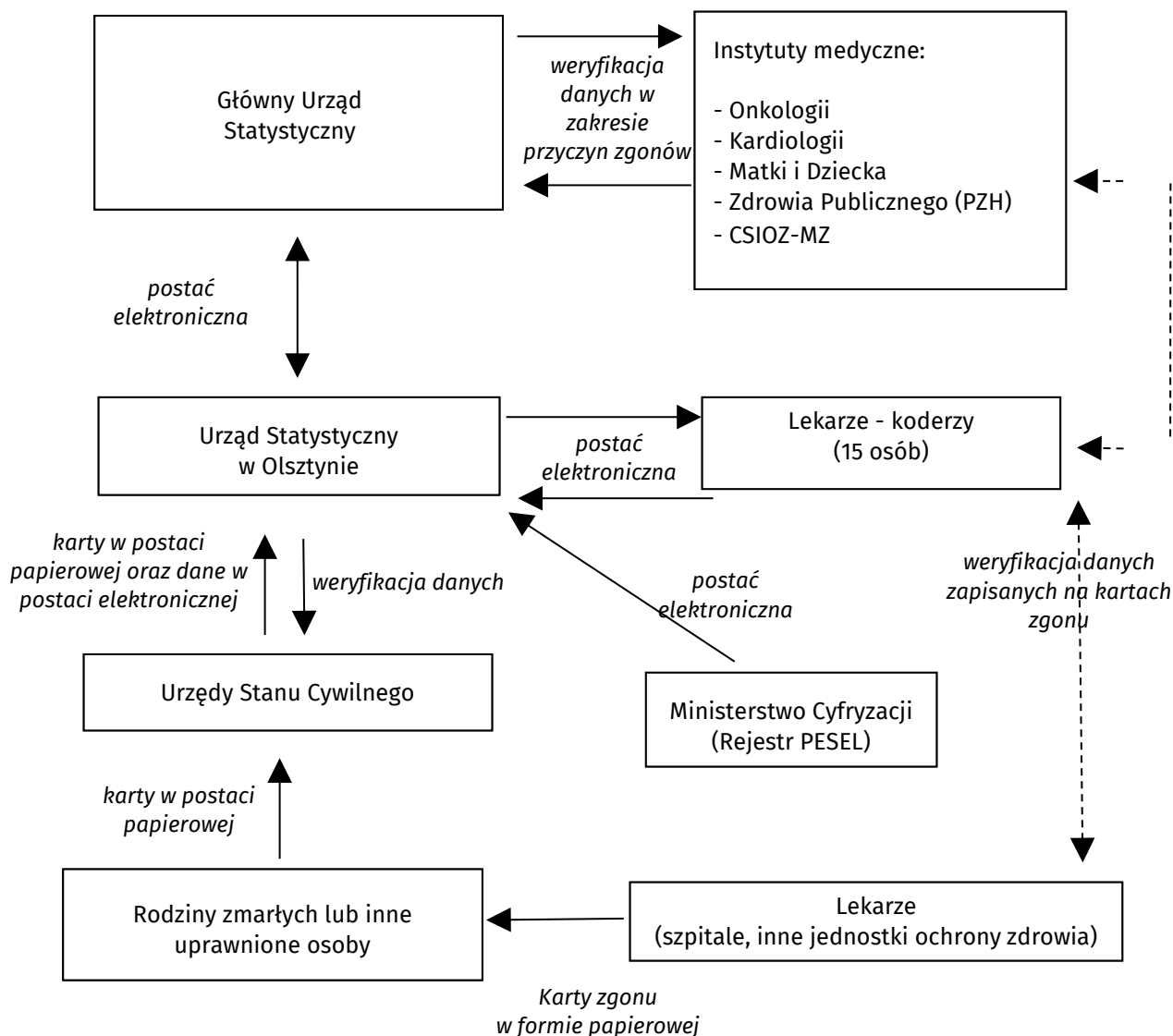
Źródłem danych statystycznych o zgonach są systemy i rejestry administracyjne, tj. m.in. rejestr stanu cywilnego (RSC) i rejestr PESEL.

Głównym źródłem informacji o zgonach (w tym o zgonach niemowląt) jest dokument podstawowy dla akt stanu cywilnego, stanowiący podstawę do wystawienia aktu zgonu, tj. „Karta zgonu” (Dz. U. 2015, poz. 231 z późn. zm.) oraz dokumentacja urzędów stanu cywilnego. Zgodnie z zapisami artykułu 144, pkt. 4 ustawy prawo o aktach stanu cywilnego (Dz. U. 2014, poz. 1741 z późn. zm.), dane z rejestru stanu cywilnego są przetwarzane przez kierownika urzędu stanu cywilnego i przesyłane służbom statystyki publicznej.

Informacje zgromadzone na Karcie zgonu, w rejestrze stanu cywilnego oraz rejestrze PESEL statystyka publiczna wykorzystuje do swych badań w sposób wtórny, jednostkami sprawozdawczymi są urzędy stanu cywilnego. Informacje o osobie zmarłej i o zgonie są przekazywane przez USC do GUS na bieżąco i sukcesywnie

w postaci elektronicznej, dodatkowo przekazywany jest także dokument papierowy – ze względu na oryginalny opis słowny przyczyn zgonu (przebiegu choroby) sporządzony przez lekarza. Dodatkowo, w celach kontrolnych, Ministerstwo Cyfryzacji przekazuje miesięczne zestawienie aktów zgonów sporządzonych przez USC (MC jest odpowiedzialne za system informatyczny i oprogramowania funkcjonujące w USC – m.in. zasilające GUS).

Schemat organizacji badania zgonów

Badanie zgonów i umieralności jest prowadzone przez Główny Urząd Statystyczny i Urząd Statystyczny w Olsztynie we współpracy z Ministerstwem Zdrowia (zgodnie z zapisem w corocznym programie badań statystycznych statystyki publicznej). Resort statystyki jest odpowiedzialny za przebieg badania, tj. US Olsztyn przygotowuje system informatyczny, przetwarza dane oraz zajmuje się ich walidacją oraz udostępnianiem danych, w tym opracowaniem zestawień i zasilaniem baz danych. Natomiast GUS odpowiada za opracowanie założeń do badania, założeń do walidacji, analizę danych i publikowanie wyników. Odpowiedzialność MZ powinna być skupiona na kodowaniu przyczyn zgonów, tj. na merytorycznej i jakościowej stronie danych o przyczynach zgonów (więcej na ten temat patrz pkt „5.6. Ewaluacja badania”).

W resorcie statystyki zarówno proces rejestracji danych, jak i ich opracowywanie odbywa się w dwóch etapach:

I etap opracowania - bez przyczyn zgonów

W tej fazie badania są rejestrowane wszystkie informacje (z wyjątkiem przyczyn zgonu) oraz poddawane kontroli kompletności – formalnej i zakresowej, a także kontroli logicznej. Dane uzyskane na tym etapie opracowania są elementem bilansu liczby i struktury ludności (według płci i wieku do poziomu gminy). Ponadto I etap jest bazą opracowań danych rocznych o osobach zmarłych w różnych ujęciach (według płci, wieku, stanu cywilnego, poziomu wykształcenia i miejsca zamieszkania osób zmarłych oraz miejsca i okoliczności zgonu).

Dane roczne o zgonach nie powiązane z przyczynami zgonów są dostępne w terminach – w marcu (w podstawowym zakresie: płeć, gmina zamieszkania) oraz w maju następnego roku (pełne dane).

II etap – opracowanie przyczyn zgonów

Wynikiem tej fazy opracowania jest ustalenie wyjściowej przyczyny zgonu. Proces ten jest z informatyzowany, chociaż kodowanie opiera się na oryginalnych zapisach na kartach zgonu dokonanych przez lekarzy stwierdzających zgon. Przekazane przez USC (do US Olsztyn) dokumenty papierowe są skanowane i - w odpowiednio przygotowanym programie - przekazywane do lekarzy-koderów. W dedykowanej aplikacji lekarz-koder odczytuje opisy przyczyn zgonu z obrazu i po analizie wpisuje kod wyjściowej przyczyny w odpowiednie pole formularza elektronicznego. Proces kodowania zakłada bezpośredni kontakt z lekarzem, który stwierdził zgon w celu konsultacji, a także możliwość sięgania do indywidualnej dokumentacji medycznej.

Kody przyczyn zgonów są nadawane zgodnie z Międzynarodową Statystyczną Klasyfikacją Chorób i Problemów Zdrowotnych – X Rewizja (ICD-10)¹, która obowiązuje w Polsce od 1997 roku w zakresie orzecznictwa o przyczynach zgonów (w zakresie chorobowości – od 1996 r.). ICD-10 zawiera ok. 12 tys. kodów - w Polsce stosowanych jest ok. 3 tys. kodów przyczyn zgonów. Funkcję koderów wykonuje obecnie 15 lekarzy zaprzysiężonych co do obowiązku bezwzględnego przestrzegania tajemnicy statystycznej.

W dalszym procesie opracowywania zakodowane przyczyny zgonu są poddawane kontroli – między innymi programem walidacji przyczyn zgonów w powiązaniu z płcią i wiekiem osób zmarłych. Kolejnym krokiem opracowania informacji o przyczynach zgonu jest weryfikacja danych dokonywana przez naukowe instytuty medyczne (Instytut Onkologii, Matki i Dziecka, Kardiologii oraz Narodowy Instytut Zdrowia Publicznego - PZH). Następnie, wskazane do weryfikacji przez instytuty przypadki orzeczeń, podlegają kolejnemu sprawdzeniu (przez lekarzy koderów) poprzez sięgnięcie do konkretnej karty zgonu oraz konsultację z lekarzem orzekającym zgon, a także w oparciu o dokumentację medyczną.

Wyniki opracowania danych o zgonach według przyczyn są dostępne w końcu następnego roku.

5.4. Zmienne w badaniu – główne pojęcia i współczynniki

5.4.1. Zmienne

W badaniu gromadzone są następujące informacje:

- ✓ z karty zgonu: płeć, data urodzenia, data zgonu (w przypadku dzieci w wieku do 1 roku dodatkowo godzina i minuta urodzenia i zgonu), numer PESEL, poziom wykształcenia (niepełne podstawowe, podstawowe, gimnazjalne, zasadnicze zawodowe, średnie, policealne, wyższe), stan cywilny (kawaler/panna, żonaty/zamężna, wdowiec/wdowa, rozwiedziony/rozwiedziona), miejsce zamieszkania (w przypadku Polski – województwo, powiat, gmina, miejscowość; w przypadku zagranicy – kraj), okres przebywania na terytorium RP/w gminie (mieszka na stałe, mieszka czasowo - poniżej 1 roku, w tym zamierzony okres przebywania; mieszka czasowo – 1 rok lub dłużej); informacje o przyczynach zgonu, osobie i sposobie stwierdzenia przyczyny zgonu (przeprowadzenie sekcji zwłok, uwzględnienie jej wyników przy określaniu przyczyny zgonu, wystąpienie choroby zakaźnej), numer

¹ https://www.csioz.gov.pl/fileadmin/user_upload/Wytyczne/statystyka/icd10tomi_56a8f5a554a18.pdf

PESEL wdowca/wdowy, rok zawarcia związku małżeńskiego, miejsce zgonu (szpital, dom, inne), informacja czy karta dotyczy zmarłego dziecka w wieku do 1 roku czy innych osób.

Dodatkowo gromadzone są informacje dotyczące zmarłych dzieci w wieku 1 do roku: informacja czy dziecko pochodziło z porodu pojedynczego czy mnogiego, kolejność urodzenia dziecka, ciężar i długość ciała dziecka przy urodzeniu, okres trwania ciąży, punkty w skali Apgar.

- ✓ z Rejestru Stanu Cywilnego: obywatelstwo, miejsce urodzenia osoby zmarłej (miejscowość/kraj), miejsce zgonu (miejscowość/kraj), data urodzenia matki dziecka i rok zawarcia związku małżeńskiego rodziców dziecka – jeśli małżeństwo zostało zawarte), numer PESEL wdowca/wdowy, powód i data sporządzenia aktu zgonu, oznaczenie aktu zgonu.
- ✓ z rejestru PESEL: data zawarcia związku małżeńskiego.

Dane o zgonach opracowywane są według miejsca zamieszkania osoby zmarłej, tj. według gmin i miennic, a także - ze względu na specyfikę tematu - według USC/gminy rejestracji zgonu (miejsca zdarzenia). W przypadku rezydentów zbiór uwzględnia także zgony osób przebywających w Polsce czasowo – co najmniej 1 rok.

5.4.2. Podstawowe pojęcia

Zgon - trwałe, czyli nieodwracalne ustanie czynności narządów niezbędnych do życia (niezależnie od okresu po urodzeniu żywym), w konsekwencji czego następuje ustanie czynności życiowych całego ustroju.

Zgon niemowlęcia - zgon dziecka w wieku poniżej 1 roku.

Zgon noworodka - zgon dziecka, które nie osiągnęło wieku czterech tygodni (0-27 dni).

Umieralność - iloraz liczby zgonów do liczby ludności.

Umieralność noworodków (umieralność neonatalna) - zgony dzieci, które nie osiągnęły wieku czterech tygodni (0-27 dni). Wyróżnia się:

- 1) wczesne zgony noworodków tj. następujące w ciągu pierwszych 7 dób życia (0-6 dni) (wczesna umieralność niemowląt),
- 2) późne zgony noworodków tj. następujące po upływie 7 dób życia, lecz przed upływem 28 ukończonych dób życia.

Umieralność okołoporodowa - wszystkie urodzenia martwe (zgony płodów) i zgony niemowląt (zmarłych w pierwszym tygodniu życia), których waga urodzeniowa wynosiła co najmniej 500 g lub (gdy nie jest znany ciężar urodzeniowy) urodzone po odpowiednim okresie trwania ciąży (22 tygodnie) lub osiągające odpowiednią długość ciała (25 cm od szczytu czaszki do pięty).

Powyższa definicja zalecana jest przez Światową Organizację Zdrowia (WHO) dla celów krajowych. Dla celów porównań międzynarodowych zalecane jest prezentowanie wyłącznie "standardowych statystyk okołoporodowych", tj. ujmowanie noworodków martwo urodzonych i wczesnych zgonów noworodków, które w chwili urodzenia ważyły co najmniej 1000 g lub - gdy nie jest znany ciężar urodzeniowy - urodzonych po 28 tygodniach trwania ciąży lub - osiągających co najmniej 35 cm długości ciała.

Nadumieralność - natężenie umieralności grupy osób wykazującej umieralność wyraźnie wyższą niż inna lub kilka innych grup.

Wskaźnik nadumieralności jest miarą względną, wyrażoną procentowo jako stosunek - np. współczynnika zgonów mężczyzn do współczynnika zgonów kobiet.

Przyczyna zgonu - choroba, stan chorobowy, nieprawidłowość rozwojowa, uraz lub zatrucie, które spowodowały zgon lub przyczyniły się do zgonu oraz okoliczności wypadku lub gwałtu, których skutkiem były te urazy.

W praktyce medycznej wyodrębnia się trzy etapy, tj. przyczynę zgonu:

1. wyjściową, za którą uważa się chorobę lub stan stanowiące początek okresu chorobowego doprowadzającego do zgonu albo uraz lub zatrucie, jak również okoliczności wypadku lub gwałtu (tzw. zewnętrzna przyczyna) doprowadzające do zgonu,
2. wtórną, za którą przyjmuje się chorobę lub uraz albo okoliczności wypadku - będące następstwem wyjściowej przyczyny zgonu,

3. bezpośrednią, którą stanowi choroba stająca się ostateczną przyczyną zgonu w następstwie choroby, urazu lub zatrucia, albo okoliczności wypadku będących wyjściową i wtórną przyczyną zgonu. Do opracowań statystycznych danych o zgonach według przyczyn przyjmuje się wyjściową przyczynę zgonu.

Umieralność według przyczyn – iloraz liczby zmarłych w wyniku danej przyczyny do ogólnej liczby ludności.

Śmiertelność – iloraz liczby zgonów spowodowanych daną chorobą do liczby chorych na tę chorobę.

Pojęcie 'śmiertelność' jest rzadko stosowane w demografii, jego przytoczenie w tym miejscu jest spowodowane częstym używaniem go zamiast terminu 'umieralność'. Stosowanie tych pojęć zamiennie jest błędem.

5.4.3. Współczynniki

Współczynnik zgonów (umieralność) – stosunek liczby zgonów w badanym okresie (na badanym obszarze, np. miasta/wieś lub gmina) do liczby ludności w połowie tego okresu lub do średniego stanu ludności w tym okresie (na badanym obszarze).

Współczynniki zgonów (podobnie jak dotyczące innych współczynników z ruchu naturalnego) dla różnych okresów (miesiąca, kwartału, półrocza, trzech kwartałów itd.) oblicza się w stosunku rocznym, tzn., że badane fakty zarejestrowane w ciągu danego okresu powiększa się odpowiednio do wielkości rocznych, np. dla współczynnika liczonego dla: miesiąca - liczbę faktów mnoży się przez 12; kwartału - przez 4; półrocza - przez 2; trzech kwartałów - przez 4/3.

$$Wzg_t = \frac{Zg_t}{L_t} * c$$

Wzg_t – współczynnik zgonów w danym okresie t

Zg_t – liczba zgonów w danym okresie t

L_t – liczba ludności według stanu na środek okresu t lub średnia liczba ludności w okresie t

c – constans (1000 lub 10000 lub 100000)

Częstkowe współczynniki zgonów – umieralność liczona np. dla:

wieku ludności – liczba zgonów osób w danym wieku w stosunku do średniej liczby ludności w tym wieku:

$$Wzgc_t = \frac{Zg_{wt}}{L_{wt}} * c$$

$Wzgc_t$ – współczynnik zgonów cząstkowy w danym okresie t

Zg_{wt} – liczba zgonów w danym wieku i w danym okresie t

L_{wt} – liczba ludności w danym wieku według stanu na środek okresu t lub średnia liczba ludności w okresie t

c – constans (1000 lub 10000 lub 100000)

przyczyn zgonów – liczba osób zmarłych w wyniku danej przyczyny (grupy przyczyn) w stosunku do średniej liczby ludności:

$$Wzgcp_t = \frac{Zgp_t}{L_t} * c$$

$Wzgcp_t$ – współczynnik cząstkowy zgonów w wyniku danej przyczyny w danym okresie t

Zgp_{wt} – liczba zgonów w wyniku danej przyczyny w danym okresie t

L_t – liczba ludności według stanu na środek okresu t lub średnia liczba ludności w okresie t

c – constans (1000 lub 10000 lub 100000)

Współczynnik zgonów niemowląt – stosunek/iloraz liczby zgonów niemowląt w badanym okresie do liczby urodzeń żywych w tym okresie.

$$Wzn_t = \frac{Zgn_t}{Ur_z_t} * c$$

Wzn_t - współczynnik zgonów niemowląt w danym okresie t

Zgn_t - liczba zgonów niemowląt w danym okresie t

Ur_z_t - liczba urodzeń żywych w danym okresie t

c - constans (1000 lub 10000 lub 100000)

Współczynnik umieralności okołoporodowej – stosunek/iloraz liczby urodzeń martwych i zgonów niemowląt w wieku 0-6 dni do liczby urodzeń żywych i martwych w tym okresie.

$$Wuo_t = \frac{Zgn(0-6)_t + Urm_t}{Urog_t} * c$$

Wuo_t - współczynnik umieralności okołoporodowej w danym okresie

$Zgn(0-6)_t$ - liczba zgonów niemowląt w wieku 0-6 dób w badanym okresie

Urm_t - liczba urodzeń martwych w badanym okresie

$Urog_t$ - liczba urodzeń ogółem (żywe i martwe) w badanym okresie

c - constans (1000 lub 10000 lub 100000)

5.5. Prezentacja wyników

Dane o zgonach są dostępne do poziomu gminy zamieszkania imiennie (oraz w podziale na tereny miejskie i wiejskie gmin), co umożliwia prezentowanie wyników dla każdej jednostki podziału terytorialnego (administracyjnego) oraz statystycznego kraju.

Terminy i formy udostępniania danych o zgonach:

- ✓ miesięcznie – jako wstępna informacja o ogólnej liczbie zgonów (w tym zgonów niemowląt) – strona internetowa GUS (Biuletyn Statystyczny);
- ✓ półrocznie/rocznie – dane o ogólnej liczbie zgonów, w tym zgonów niemowląt oraz surowe współczynniki zgonów według podziału terytorialnego (województwa, powiaty i gminy imiennie) w tzw. tablicy bilansowej na stronie internetowej GUS (baza Demografia) – październik (za I półrocze) oraz kwiecień następnego roku (za cały rok);
- ✓ rocznie:
 - maj (t+1) - w formie tablic publikacyjnych w zakresie danych nieskorelowanych z przyczynami zgonów, tj. liczba i struktura osób zmarłych według cech demograficznych i społeczno-ekonomicznych; informacje o miejscu i okolicznościach zgonu, dane ogólnopolskie oraz według regionów, województw, podregionów i powiatów, a także na stronie internetowej GUS (baza Demografia);
 - styczeń (t+2) - w formie tablic publikacyjnych w zakresie danych skorelowanych z przyczynami zgonów, tj. liczba i struktura osób zmarłych według cech demograficznych i społeczno-ekonomicznych; informacje o miejscu i okolicznościach zgonu w powiązaniu z przyczynami zgonów – dane ogólnopolskie i według województw oraz wybrane dane dla regionów, województw, podregionów i powiatów a także na stronie internetowej GUS (baza Demografia).

Dodatkowo możliwe jest udostępnienie danych rocznych w formie danych jednostkowych przy zachowaniu tajemnicy statystycznej - zgodnie z zapisami przepisów ustawy o statystyce publicznej jako realizacja potrzeb użytkowników: administracja państwowa i rządowa – centralna i terenowa, placówki naukowe/badawcze, szkoły wyższe (nauczyciele akademicki, studenci), media i inni użytkownicy indywidualni (osoby fizyczne i instytucje).

Informacje o zgonach i umieralności prezentowane są na stronie internetowej GUS, m. in. w bazie Demografia oraz w następujących publikacjach:

- ✓ „Ludność. Stan i struktura oraz ruch naturalny w przekroju terytorialnym” – kwiecień,
- ✓ „Sytuacja demograficzna Polski do ... r.” – sierpień,

- ✓ „Ludność. Stan i struktura w przekroju terytorialnym (stan w dniu 30 VI ... r.) – październik,
- ✓ „Rocznik demograficzny” – listopad,
- ✓ „Mały Rocznik Statystyczny Polski” – kwiecień,
- ✓ „Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej” – grudzień,
- ✓ „Rocznik Statystyczny Województw” – grudzień,

Inne roczniki branżowe i publikacje GUS, a także opracowania pozastatystyczne oraz bazy – krajowe i międzynarodowe.

Dane z zakresu statystyki zgonów są dostarczane na potrzeby realizowanych strategii i programów:

- Strategia Zrównoważonego Rozwoju Unii Europejskiej,
- Długookresowa Strategia Rozwoju Kraju,
- Strategia Rozwoju Kapitału Ludzkiego,
- Strategie rozwoju województw.

Wybrane linki do stron internetowych zawierających dane o zgonach w formie publikacji lub baz danych:

- ✓ Rocznik Demograficzny: <http://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/roczniki-statystyczne/roczniki-statystyczne/rocznik-demograficzny-2017,3,11.html>
- ✓ Baza DEMOGRAFIA: <http://demografia.stat.gov.pl/bazademografia/Tables.aspx>
- ✓ Bank Danych Lokalnych: <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/podgrup/temat>
- ✓ STRATEG: <http://strateg.stat.gov.pl/Home/Strateg>
- ✓ Baza Eurostatu: <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>
- ✓ Demographic Yearbook: <https://unstats.un.org/unsd/demographic-social/products/dyb/>

5.6. Ewaluacja badania

Dane o zgonach gromadzone przez GUS charakteryzują się 100% kompletnością rejestracji zdarzeń. Podobnie jest w przypadku kompletności w zakresie podstawowych danych o osobach zmarłych, tj. cech takich jak płeć, wiek czy miejsce zamieszkania. W przypadku pozostałych, bardziej szczegółowych zmiennych (poziom wykształcenia, stan cywilny) obecnie braki informacji stanowią 2-3%.

Umieralność okołoporodowa

W latach 2015-2017 miało miejsce istotne ograniczenie zakresu prezentowanych danych dotyczących umieralności okołoporodowej. Przyczyną były zmiany wprowadzone w 2015 r. w zakresie systemu rejestracji aktów stanu cywilnego, a przede wszystkim zmiana wzoru karty urodzenia martwego. Ograniczenie cech na Karcie uniemożliwiło wyodrębnienie urodzeń martwych spośród wszystkich zgonów płodów rejestrowanych poprzez nowy wzór karty. Dane o urodzeniach martwych były szacowane (więcej patrz pkt 1.6.). Od 2018 r. ponownie obowiązuje wzór karty urodzenia martwego zawierający pełny zestaw zmiennych

Przyczyny zgonów

Jak wspomniano wcześniej Polska jest krajem o 100% kompletności rejestracji zgonów, także większość zmiennych gromadzonych w ramach badania należy ocenić jako jakościowo bardzo dobre, są kompletne pod względem podmiotowym i przedmiotowym. Wyjątek i jednocześnie problem stanowią od wielu lat jakość i wiarygodność danych o przyczynach zgonów.

Światowa Organizacja Zdrowia od szeregu lat wyklucza Polskę z analiz porównawczych dotyczących umieralności według przyczyn. Podstawą wykluczenia danego kraju jest co najmniej 25% udział zgonów o nieprecyzyjnych i bezużytecznych określeniach/opisach przyczyn (*garbage codes* - termin przyjęty przez WHO).

WHO ogłosiło listę chorób i określeń medycznych (ujętych w Klasyfikacji ICD X), które w żadnym przypadku nie powinny być używane do wskazania jako wyjściowa przyczyna zgonu, a nawet wpisywane na karcie zgonu. Znalazły się na niej m.in.: ‘zatrzymanie krążenia’ (powinna być wskazana choroba, której skutkiem było to zatrzymanie), ‘niewydolność serca’ (czym było spowodowane?), starość itp. W 2016 r. w Polsce przypadków orzeczeń *garbage codes* było prawie 30%. Wraz z Polską analizą nie są objęte między innymi dane Argentyny, Azerbejdżanu, Bułgarii, Grecji, Gwatemali czy Kataru.

Jak przedstawiono wcześniej gromadzone i szeroko upowszechniane przez Główny Urząd Statystyczny wspólnie z Ministerstwem Zdrowia informacje o przyczynach zgonów są oparte na sporządzanych przez lekarzy (na kartach zgonu) opisach przyczyn zgonów. Zatem, rzetelne i skrupulatne wypełnianie kart zgonów powinno być traktowane jako nieodzowna praktyka zwiększająca wartość merytoryczną danych o przyczynach zgonów. Właściwe i precyzyjne opisy przyczyn zgonów decydują o jakości i użyteczności tych danych dla ustalania poprawności stosowanych metod leczenia czy weryfikowania stawianych w pracach naukowych hipotez. Rekomenduje to także Eurostat w jednym z 40-stu zaleceń dotyczących wystawiania kart zgonów wskazując na konieczność stałego edukowania pracowników ochrony zdrowia uczestniczących w procesie opisywania przyczyn zgonów, cyt.: „Powinno być rozwijane podstawowe szkolenie w zakresie poświadczania zgonów dla studentów medycyny, oraz zapewniony ciągły rozwój zawodowy lekarzy w tym zakresie”².

W Polsce niska jakość informacji o przyczynach zgonów wynika z nieprawidłowego przedstawiania - przez lekarzy orzekających - procesu i przyczyn, które doprowadziły do zgonu. Podstawowym problemem jest pominięcie chronologicznego opisu łańcucha przyczyn/chorób odpowiedzialnych za zgon chorego lub nieprawidłowe jego przedstawienie, a w konsekwencji niewłaściwe lub nieprecyzyjne wskazanie wyjściowej przyczyny zgonu. Jak wspomniano wcześniej w 2016 r. przypadków *garbage codes* było prawie 30%, co oznacza, że dla ponad 113 tys. zgonów nieprawidłowo opisano jego przyczynę.

Wpisywane na kartach zgonów (jako jedyny opis – często powtórzony trzykrotnie) terminy: ‘zatrzymanie krążenia’, ‘ustanie oddychania’, a także ‘ustanie krążenia i oddychania’, ‘niewydolność serca’ lub ‘niewydolność wielonarządowa’, ‘starość’ (już dla osób w wieku około 70 lat), czy w końcu ‘śmierć naturalna’ i ‘przyczyna nieznana’ są nieprecyzyjne i całkowicie bezużyteczne. W konsekwencji przekładają się na „bezużyteczne kody”, które w większości można zinterpretować jako „pacjent zmarł z powodu śmierci”.

Warto podkreślić, że odpowiedzialność MZ prowadzącego wraz z GUS badanie powinna być skupiona na kodowaniu przyczyn zgonów, tj. na merytorycznej i jakościowej stronie danych o przyczynach zgonów. GUS, w ramach prac nad poprawą jakości danych o przyczynach zgonów, opracował szereg materiałów szkoleniowych (m.in. podręcznik opisywania przyczyn zgonów) możliwych do wykorzystania przez już praktykujących lekarzy orzeczników, a także dla studentów medycyny. Materiały zostały przedstawione – na początku lat 2010 - Ministerstwu Zdrowia w celu skierowania do dalszych prac (np. włączenie tej tematyki do programu studiów medycznych). Bezpośrednie zaangażowanie się MZ w propagowanie wśród lekarzy (także przyszłych) stwierdzających zgon prawidłowego opisywania jego przyczyn (cyklu zdarzeń/chorób, które poprzedziły zgon osoby) zdecydowanie poprawiłoby jakość tych danych.

Jednakże do chwili obecnej sytuacja nie zmieniła się, nadal to GUS sprawuje merytoryczną i finansową opiekę nad badaniem przyczyn zgonów i bierze odpowiedzialność za jego jakość.

Należy zaznaczyć, że MZ jest trudnym partnerem i podejmowane przez GUS inicjatywy w zakresie poprawy jakości danych o przyczynach zgonów nie są przez ministerstwo rozwijane. Pewną nadzieję w rozwiązaniu problemu stwarza przewidywane wdrożenie w 2023 r. "Elektronicznej Platformy Gromadzenia, Analizy i Udostępniania zasobów cyfrowych o Zdarzeniach Medycznych" (P1), która ma usprawnić procesy związane z planowaniem i realizacją świadczeń zdrowotnych, monitorowaniem i sprawozdawczością z ich realizacji, dostępem do informacji o udzielanych świadczeniach oraz publikowaniem informacji w obszarze ochrony zdrowia. Wdrażane rozwiązania mają umożliwić tworzenie, gromadzenie i analizę informacji o zdarzeniach medycznych. Włączenie do systemu elektronicznej karty zgonu mogłoby istotnie usprawnić rejestrację danych o przyczynach zgonu i podnieść ich jakość.

Organizacja badania

Pewne problemy można wskazać także w organizacji badania, a konkretnie przekazywania do GUS danych medycznych o zgonie (w tym opisu przyczyn zgonu). Jak wynika z przedstawionej wcześniej obecnej organizacji odbywa się to z pośrednictwem USC.

GUS od kilku lat prowadzi prace w sprawie uproszczenia i skróceniem drogi przesyłania danych poprzez wprowadzenie elektronicznej karty zgonu i uzyskiwanie informacji medycznych wprost z jednostek ochrony zdrowia (szpitali, lekarzy) – z pominięciem USC. Wdrożenie wspomnianej wyżej Platformy P1 powinno

² Podręcznik poświadczania przyczyn zgonów w Europie, Rzym grudzień 2003; tłumaczenie własne GUS – tekst roboczy: www.stat.gov.pl w zakładce Obszary tematyczne/ Ludność/Statystyka przyczyn zgonów.

spowodować zmiany organizacyjne polegające na rozdzieleniu dróg przekazywania do GUS informacji medycznych o zgonie i osobie zmarłej (bezpośrednio z jednostek ochrony zdrowia) od danych administracyjnych (z USC).

Wprowadzenie możliwości elektronicznego przekazywania danych w zakresie m.in. opisów przyczyn zgonów umożliwi także zastosowanie automatycznego kodowania przyczyn zgonów w miejsce obecnego manualnego, dokonywanego przez koderów.

Automatyczne kodowanie przyczyn zgonów

Proces kodowania przyczyn zgonów przeprowadzany jest w większości krajów świata metodą manualną, tzn. kody przyczyn zgonów określone są przez wykwalifikowanych lekarzy-koderów. W celu usprawnienia tego procesu niektóre kraje opracowały i wdrożyły oprogramowania do jego automatyzacji. Przykładem może być szwedzki system MIKADO (wykorzystywany już od 1990 r.), francuski STYX (wykorzystywany we Francji oraz Regionie Walońskim Belgii od 2000 r.) oraz amerykański MMDS (*The Mortality Medical Data Software*) także wykorzystywany obecnie przez kilka krajów.

W Polsce prace nad programem do automatycznego kodowania przyczyn zgonów są prowadzone przez Urząd Statystyczny w Olsztynie od 2011 r. Jest to adaptacja systemu IRIS opracowanego na potrzeby innych krajów przez Szwecję i Francję w kooperacji z przedstawicielami Niemiec, Węgier i Włoch – współpraca statystyków, informatyków i lekarzy.

US Olsztyn przeprowadził wszystkie prace adaptacyjne, tj. zaprojektowano odpowiednią strukturę bazy danych na potrzeby przetwarzania kart zgonu oprogramowaniem IRIS, opracowano tablice decyzyjne i zaimplementowano algorytmy, przygotowano odpowiednie standardy dla danych wejściowych, a przede wszystkim został opracowany słownik. Podstawową i najbardziej czasochłonną czynnością adaptacyjną aplikacji jest stworzenie krajowego słownika stanowiącego podstawę odpowiedniego wyboru przyczyny. Zadanie to – w przypadku każdego kraju wdrażającego IRIS - jest najtrudniejszym do wykonania etapem prac. Prace nad słownikiem należy traktować jako zajęcie w trybie ciągłym.

Przygotowane oprogramowanie zostało poddane testom w ramach badania pilotażowego. Należy podkreślić, że jest to bardzo pracochłonny proces, ponieważ wymaga ręcznego przepisania z kart zgonów do komputera opisów przyczyn zgonów oraz cech osób zmarłych dla ok. 400 tys. przypadków. Materiały i informacje dotyczące przebiegu i wyników prac pozwalają ocenić, że osiągnięto duży postęp w przystosowywaniu działania samej aplikacji IRIS do warunków polskich. Niemniej wyniki badania pilotażowego porównane z materiałem podstawowym, tj. kodowaniem manualnym, dały niższy odsetek zbieżności niż wynosi średnia skuteczność IRIS (85%) rozumiana jako zdolność aplikacji do zakodowania wprowadzonych do przetwarzania danych.

W chwili obecnej trudno o jednoznaczną ocenę poprawności i jakości kodowania przy użyciu aplikacji IRIS, ponieważ zarówno kształt jak i zawartość zastosowanych tam słowników wymagają dogłębnej weryfikacji (i ciągłej aktualizacji) przeprowadzonej przez gremia medyczne MZ.

Zatem, przygotowanie aplikacji IRIS i jej adaptację do warunków polskich obecnie można uznać za zakończoną. Konieczne są oczywiście dalsze testy oraz włączanie do programu wynikających z nich rozwiązań, co wiąże się z wdrożeniem elektronicznej karty zgonu. Zgodnie z deklaracjami Ministerstwa Zdrowia wprowadzenie elektronicznego przekazywania danych o zdarzeniach medycznych jest przewidywane na 2023 rok.

Podkreślenia wymaga, że system IRIS – z założenia - jest programem wspomagającym manualne kodowanie, zatem jego wdrożenie nie eliminuje kodowania manualnego, a także wyniki automatycznego kodowania będą podlegały weryfikacji przez wyspecjalizowanych lekarzy-koderów oraz specjalistyczne instytuty medyczne – podobnie jak ma to miejsce obecnie.

Braki danych w latach 1996-2000 o przyczynach zgonów

W latach 1996-2000 w statystyce zgonów według przyczyn wystąpiły braki informacji. Powodem był strajk lekarzy, podjęty w końcu 1996 r., którego jedną z form było niewystawianie Kart Zgonów lub – w przypadku wystawienia dokumentu – niewpisywanie przyczyny zgonu (lub stosowanie zapisu „zgon naturalny”). Sytuacja ta spowodowała w latach 1997 - 1998 głębokie załamanie się obserwowanych wcześniej trendów umieralności według przyczyn. Dodatkowo protest lekarzy zbiegł się z wprowadzeniem w 1997 r. zmian metodologicznych

w postaci zastosowania X Rewizji ICD (w miejsce obowiązującej do tej pory Rewizji IX). Zatem nie można przesądzić, na ile załamanie trendów było efektem kontynuacji korzystnych zmian, jakie były obserwowane do 1996 r., na ile zaś rezultatem zmian metodologicznych oraz strajkiem lekarzy.

W 1996 r. przyczyna zgonu nie została określona dla 1,6 tys. przypadków (0,4% wszystkich zgonów); w 1997 r. braki przyczyn zgonów dotyczyły ok. 80,5 tys. przypadków (21,2% ogólnej liczby), w tym 422 zmarłych niemowląt; w 1998 r. – ok. 75,4 tys. osób zmarłych (20,1%), w tym 279 niemowląt; w 1999 r. – 8,7 tys. zgonów (2,2%), a w 2000 r. – 1,7 tys. (0,5% ogółu zgonów). Braki przyczyn zgonów pojawiały się jeszcze w latach 2001-2002, ale ich poziom nie przekraczał 0,1%.

Należy podkreślić, że statystyka zgonów według płci, wieku oraz innych cech demograficznych osób zmarłych za lata 1996 – 2000 jest kompletna.

5.7. Rys historyczny

Główny Urząd Statystyczny rozpoczął gromadzenie danych dotyczących zdarzeń ruchu naturalnego w 1946 r., kiedy utworzono urzędy stanu cywilnego (z dniem 1 stycznia 1946 r.) i wprowadzono jednolity system sprawozdawczości z zakresu m.in. zgonów - USC stały się jednostkami sprawozdawczymi.

Lata 1946-1947

Zebrany w latach 1946 i 1947 materiał okazał się niekompletny. Złożyły się na to trudności organizacyjne dwóch powojennych lat, dwoistość rejestracji: w parafiach wyznaniowych i urzędach stanu cywilnego oraz trudności z dostosowaniem się ludności do zmienionych warunków rejestracji. Przed 1946 rokiem rejestracji tej dokonywały na znacznym obszarze kraju parafie wyznaniowe. Po 1945 r. część ludności, szczególnie na wsi, nadal sądziła, że poprzestając na obrzędach religijnych, wypełnia obowiązek rejestracji zgonu.

Niemniej, z uwagi na istniejące przepisy (m.in. fakt, że uzyskanie miejsca na cmentarzu mogło nastąpić tylko na podstawie kart zgonu) rejestrację zgonów w końcu lat 40. XX wieku można uznać za kompletną.

Statystyka otrzymywała wówczas informację zbiorczą w zakresie ogólnej liczby zgonów (w tym niemowląt).

Lata 1948-1962

W 1948 r. została wprowadzona w życie imienna sprawozdawczość urzędów stanu cywilnego o zarejestrowanych zgonach. Podstawę prawną tej sprawozdawczości stanowiło rozporządzenia Prezesa Rady Ministrów z dnia 28 października 1947 r. o statystyce ruchu naturalnego ludności (Dz. U. R. P nr 68, poz. 422). W świetle nowych przepisów USC były zobowiązane do przysyłania powiatowej władzy administracji ogólnej (wojewodom i starostom) kwartalnych zestawień statystycznych z imiennym wykazem o zarejestrowanych w księgach stanu cywilnego zgonach. Sprawozdania te były sporządzane na zbiorczych formularzach statystycznych według instrukcji ustalonej przez Prezesa GUS. Władze powiatowe kontrolowały kompletność i dokładność danych zawartych w sprawozdaniach imiennych, sporządzaly wykazy powiatowe i przysyłały wraz ze sprawozdaniem imiennymi do GUS.

Od 1963 r.

Od 1963 roku na mocy Instrukcji Ministra Zdrowia i Opieki Społecznej z dnia 28 grudnia 1962 r. w sprawie zasad wpisywania przyczyn zgonu w kartach zgonu dane o zgonach gromadzone są w postaci indywidualnego dokumentu (karta zgonu).

Obecnie źródłem informacji o zgonach - obok wystawianej przez lekarza stwierdzającego zgon i orzekającego jego przyczyny „Karty zgonu” – jest dokumentacja Urzędów Stanu Cywilnego, a także – od 2015 roku - rejestr PESEL odnośnie do dodatkowych cech o osobach zmarłych.

Zgony niemowląt

W 1963 r. wprowadzono w Polsce w praktyce medycznej i sprawozdawczości statystycznej definicję urodzenia zawierającą cztery kategorie urodzenia: żywe, martwe, niezdolne do życia z oznakami życia oraz niezdolne do życia bez oznak życia. Kategorią urodzenia „niezdolne do życia” były objęte noworodki o masie urodzeniowej od 601 g do 1000 g, z tym, że jeśli noworodek nie przeżył 24 godzin po urodzeniu wówczas był zaliczany do „niezdolnych do życia bez oznak życia” i nie był uwzględniany jako zgon niemowlęcia.

Definicje te zostały zniesione w 1994 r. (przywrócono definicje urodzenia i zgonu noworodka zgodne z rekomendacjami Światowej Organizacji Zdrowia), tj. funkcjonują dwie kategorie: urodzenie żywe i urodzenie martwe. Oznacza to, że urodzeniu określanemu w latach 1963-1993 jako niezdolne do życia przywrócono prawidłową kategorię – urodzenia żywego, w tym urodzenia niezdolne do życia bez oznak życia ujmowano także jako zgon niemowlęcia. Wielkość współczynników zgonów niemowląt (umieralność niemowląt) zwiększyła się istotnie, np. w przypadku 1993 r. współczynnik liczony zgodnie z definicją WHO wyniósł 16,1‰, a w przypadku poprzedniej definicji wynosił 13,3‰.

Z chwilą wprowadzenia w Polsce nowej definicji urodzenia i zgonu noworodka dane o urodzeniach i zgonach (w tym zgonach niemowląt) dla lat wcześniejszych (1963-1993) zostały przeliczone zgodnie z definicją WHO. Przeliczone dane (dla wszystkich prezentowanych w retrospekcji lat) po raz pierwszy zostały upowszechnione w Roczniku Statystycznym Demografii 1995. (więcej patrz pkt 1.7 'Definicja urodzenia').

Międzynarodowa Klasyfikacja Chorób, Urazów i Przyczyn Zgonów

Klasyfikacja do kodowania chorób i przyczyn zgonów została wprowadzona w Polsce przez Ministerstwo Zdrowia w końcu 1950 r. Początkowo - w latach 1951-1958 r. – podstawę kodowania stanowiło „Mianownictwo chorób i przyczyn zgonów”. Począwszy od 1959 roku wprowadzono rekomendowaną przez WHO Międzynarodową Klasyfikację Chorób, Urazów i Przyczyn Zgonów, tj. w kolejnych latach obowiązywały jej następujące rewizje: w latach 1959-1969 – VII Rewizja ICD; w latach 1970-1979 – rewizja VIII; w latach 1980-1996 – IX rewizja; od 1997 r. – obowiązuje X Rewizja ICD pod nazwą Międzynarodowa Statystyczna Klasyfikacja Chorób i Problemów Zdrowotnych.

Weryfikacja ujętych w Klasyfikacji kodów chorób i przyczyn zgonów to proces ciągły – WHO wprowadza cyklicznie (co 1-2 lata) aktualizację zakresu obowiązującej na bieżąco rewizji (obecnie ICD X).

6. Bilanse stanu i struktury ludności

Dane z zakresu liczby i struktury ludności są opracowywane w ramach badania „Bilanse stanu i struktury ludności według cech demograficznych” (1.21.07) przedstawionego w programie badań statystycznych statystyki publicznej w części „Ludność. Procesy demograficzne”. Jest to badanie bazujące na wynikach bieżących badań jednostkowych z zakresu ruchu naturalnego i migracji.

6.1. Cel badania

Celem badania jest uzyskanie danych o liczbie ludności oraz podstawowych jej strukturach (płeć, wiek, rozmieszczenie terytorialne), a także pozyskanie informacji o zmianach w tym obszarze z uwagi na konieczność obserwacji tempa i kierunków rozwoju wybranych grup ludności w powiązaniu ze zmianami w systemie szkolnictwa, rynku pracy czy starzenia się społeczeństwa.

Dane o liczbie i strukturze ludności Polski przedstawiające stan w określonym momencie w układzie przestrzennym są jednymi z podstawowych informacji statystycznych, do których odnosi się szereg innych informacji z życia społecznego i gospodarczego, np.: dochody, spożycie, produkcja, efekty gospodarki mieszkaniowej, infrastruktura, usługi medyczne, poziom edukacji itd.

6.2. Zakres podmiotowy i przedmiotowy

Podmiotem badania są mieszkańcy Polski, tj. ludność zamieszkała w Polsce oraz ludność rezydująca w Polsce (rezydenci).

Opracowanie dotyczy:

- ludności zamieszkałej według płci i wieku w podziale administracyjnym kraju: województwa, powiaty i gminy imiennie (z wyróżnieniem obszarów miejskich i wiejskich w gminach miejsko-wiejskich) oraz według podziału statystycznego NUTS (makroregiony, regiony i podregiony),
- rezydentów; struktura według płci i wieku w podziale administracyjnym kraju: województwa, powiaty i gminy imiennie (z wyróżnieniem obszarów miejskich i wiejskich w gminach miejsko-wiejskich) oraz według podziału statystycznego NUTS (makroregiony, regiony i podregiony).

Dane są opracowywane dwa razy do roku: według stanu na połowę (30.06) i koniec (31.12) każdego roku.

6.3. Organizacja badania - sposób zbierania danych

Sporządzanie szacunków ludności jest opracowaniem wtórnym z wykorzystaniem metody bilansowej (składnikowej). Metoda bilansowa jest stosowana do opracowywania danych o liczbie i strukturze ludności w okresach międzyspisowych. Zakłada ona przyjęcie wyników ostatniego spisu powszechnego ludności za bazę wyjściową, a następnie uwzględnianie w danym okresie danych o ruchu naturalnym (urodzenia i zgony) oraz migracjach (na pobyt stały i czasowy).

Równolegle są opracowywane **dwa bilanse ludności** - dla dwóch kategorii zamieszkania, tj. według krajowej oraz międzynarodowej definicji zamieszkania. Różnica między definicjami dotyczy kryteriów w zakresie migracji czasowych uwzględnianych w każdym z bilansów (więcej patrz pkt 6.4.2-3. „Bilans ludności”).

Schemat bilansu:

1. Podstawą-bazą wyjściową dla bilansu są wyniki spisów powszechnych ludności i mieszkań w zakresie liczby i struktury ludności/rezydentów w każdej gminie (ostatni obecnie spis miał miejsce w 2011 r.; uwaga – każdy kolejny spis weryfikuje/koryguje liczbę ludności).
Należy zaznaczyć, że - zgodnie z metodologią spisu - przypisanie osoby do danej gminy opiera się na jej deklaracji co do miejsca zamieszkania (stałego lub czasowego - trwającego co najmniej 3 miesiące lub - w przypadku rezydentów - co najmniej 1 rok). Z tym, że spis nie weryfikuje formalności związanych z zameldowaniem. Zatem, deklaracja zgłoszona w spisie co do miejsca zamieszkania osoby nie musi znaleźć odzwierciedlenia w dokumentacji gminy.

W przypadku mieszkających w Polsce cudzoziemców do liczby ludności są włączane wyłącznie osoby zameldowane na pobyt stały w Polsce; a w przypadku rezydentów – także osoby zameldowane na pobyt czasowy (na co najmniej 1 rok). (więcej patrz „Zeszyt metodologiczny z migracji”).

2. Przyjmując za punkt wyjścia dla gminy liczbę ludności/rezydentów ze spisu (w podziale według płci i pojedynczych roczników wieku) bilans dla kolejnych lat jest sporządzany metodą składnikową według następującego schematu:

liczba ludności/rezydentów (wg płci i pojedynczych roczników wieku) na początku okresu (roku, półrocza) w gminie

- + urodzenia żywe (wg płci noworodków)
 - zgony (wg płci i wieku zmarłych)
 - + zameldowania na pobyt stały z innych gmin i z zagranicy (wg płci i wieku osób)
 - wymeldowania z pobytu stałego do innych gmin i za granicę (wg płci i wieku osób)
 - + zameldowania na pobyt czasowy ponad 3 miesiące z innych gmin (wg płci i wieku osób) –
w przypadku ludności według krajowej definicji zamieszkania,
lub
zameldowania na pobyt czasowy na co najmniej 1 rok z innych gmin i z zagranicy (wg płci i wieku osób) – w przypadku rezydentów
 - wymeldowania na pobyt czasowy ponad 3 miesiące do innych gmin (wg płci i wieku osób) –
w przypadku ludności według krajowej definicji zamieszkania,
lub
wymeldowania na pobyt czasowy na co najmniej 1 rok do innych gmin i za granicę (wg płci i wieku osób) – w przypadku rezydentów
 - +/- przesunięcia ludności z tytułu zmian administracyjnych (według płci)
- = liczba ludności na koniec okresu (roku, półrocza) w gminie.

Wszystkie ujmowane w bilansie ludności dane o ruchu naturalnym oraz migracjach dotyczą prawnie udokumentowanych faktów i pochodzą z rejestrów administracyjnych, a w szczególności:

- a) źródłem danych o urodzeniach i zgonach jest dla GUS dokumentacja urzędów stanu cywilnego. Spośród zarejestrowanych przez USC faktów w bilansach ujmowane są tylko te, które miały miejsce na terenie Polski. Dodatkowo, w przypadku bilansu ludności według krajowej definicji - dotyczyły wyłącznie stałych mieszkańców Polski, w przypadku rezydentów – dotyczyły mieszkańców stałych oraz czasowych, którzy przebywali w Polsce co najmniej 1 rok. Kompletność tych danych gwarantują numery aktów stanu cywilnego (aktów urodzenia i aktów zgonu). W bilansie ludności urodzone dziecko jest ujmowane (dodawane) do liczby ludności gminy zamieszkania matki - wskazanej na karcie urodzenia, natomiast osoba zmarła jest odejmowana od liczby ludności gminy zamieszkania wskazanej na karcie zgonu,
- b) informacje o migracjach wewnętrznych i zagranicznych na pobyt stały (przemeldowaniach w kraju oraz o imigracji/emigracji) GUS otrzymuje z Rejestru PESEL prowadzonego przez Ministerstwo Cyfryzacji, który także jest zasilany przez biura ewidencji ludności poszczególnych gmin,
- c) informacje o migracjach na pobyt czasowy, tj. dane dotyczące osób zameldowanych w kraju na pobyt czasowy na okres powyżej 3 miesięcy (zarówno stałych mieszkańców Polski jak i stałych mieszkańców innych krajów) oraz dane dotyczące osób nieobecnych z powodu wyjazdu za granicę na pobyt czasowy na okres powyżej 6 miesięcy - pozyskiwane są z urzędów gmin raz w roku (według stanu w dniu 31 grudnia każdego roku).

Osoby, które dokonały wymeldowania z pobytu stałego w Polsce w związku z wyjazdem za granicę na stałe nie są ujmowane w bilansie ludności. Bilans nie uwzględnia także migracji nieudokumentowanych i nielegalnych.

Szerzej o źródłach – patrz punkty 1.3 i 5.3 (w zakresie urodzeń i zgonów) oraz zeszyt metodologiczny „Migracje ludności”.

6.4. Zmienne badania - główne pojęcia i współczynniki

6.4.1 Zmienne

Podstawowe zmienne tworzące bilans ludności to jego elementy składowe, tj. zbiory pojedynczych rekordów z poszczególnych badań zawierające następujące cechy:

- urodzenie żywe: płeć noworodka i symbol terytorialny gminy zamieszkania matki dziecka,
- zgon: płeć osoby zmarłej, wiek i symbol terytorialny gminy zamieszkania,
- zameldowanie na pobyt stały z innej gminy (migracje wewnętrzne): płeć i wiek osoby oraz symbole terytorialne gminy jej obecnego/nowego i poprzedniego zamieszkania,
- imigracja - zameldowanie na pobyt stały z zagranicy (migracje zagraniczne): płeć i wiek osoby oraz symbol terytorialny gminy jej zamieszkania,
- emigracja - wymeldowanie w związku z wyjazdem za granicę na stałe (migracje zagraniczne): płeć i wiek osoby oraz symbol terytorialny gminy jej dotychczasowego zamieszkania,
- zameldowanie na pobyt czasowy z innej gminy (migracje wewnętrzne): płeć i wiek osoby, symbole terytorialne gminy jej obecnego (czasowego) i poprzedniego zamieszkania oraz deklarowany okres czasowego zamieszkania (w miesiącach: w przypadku bilansu ludności wg krajowej definicji zamieszkania – ponad 3 miesiące; w przypadku rezydentów – co najmniej 1 rok),
- zameldowanie na pobyt czasowy z zagranicy (migracje zagraniczne): płeć i wiek osoby, symbol terytorialny gminy jej obecnego (czasowego) zamieszkania oraz deklarowany okres czasowego zamieszkania (w miesiącach – co najmniej 1 rok, dotyczy wyłącznie bilansu rezydentów),
- zgłoszenie czasowego wyjazdu za granicę (migracje zagraniczne): płeć i wiek osoby, symbol terytorialny gminy jej zamieszkania oraz deklarowany okres czasowej nieobecności (w miesiącach – co najmniej 1 rok, dotyczy wyłącznie bilansu rezydentów).

Patrz pkt 6.4.2-3., pojęcie 'bilans ludności'.

6.4.2-3. Podstawowe pojęcia i współczynniki

Poniżej przedstawiono najczęściej prezentowane w opracowaniach statystycznych pojęcia i współczynniki z zakresu ludności. Zostały one uporządkowane tematycznie (bez zachowania porządku alfabetycznego), co pozwala na przedstawienie zagadnienia w sposób logiczny.

Stan ludności

Liczba osób (ogółem lub według określonych cech) zamieszkujących w danym momencie czasu określone terytorium. Najczęściej stosuje się stan ludności:

- na koniec każdego roku, tj. w dniu 31 grudnia,
- na połowę roku, tj. w dniu 30 czerwca.

Średni stan ludności w badanym okresie jest to średnia arytmetyczna ze stanu ludności na początku i końcu badanego okresu (praktycznie za stan na początku okresu przyjmuje się stan z końca poprzedniego okresu).

Szacunki ludności

Ustalenie liczebności jednostek o określonych właściwościach w badanej zbiorowości, ustalenie natężenia określonych faktów demograficznych, liczebności populacji w określonych grupach wieku itd. – na podstawie uzasadnionych przesłanek trendu rozwojowego, znajomości analogicznej struktury w podobnej zbiorowości itp.

Bilans ludności

Metoda szacowania liczby i struktury ludności według płci i wieku dla gminy (podstawowej jednostki administracyjnej kraju) w okresach między spisowych.

Metoda bilansowa opracowywania danych o liczbie i strukturze ludności zakłada przyjęcie wyników ostatniego spisu powszechnego ludności za bazę wyjściową, a następnie uwzględnianie danych o ruchu naturalnym (urodzenia i zgony) oraz migracjach (na pobyt stały i czasowy).

Bilans ludności jest opracowywany dla dwóch kategorii zamieszkania – według **krajowej** oraz **międzynarodowej** definicji zamieszkania. Różnica dotyczy kryteriów w zakresie migracji czasowych uwzględnianych w każdym z bilansów – zgodnie z:

- 1) **krajową** definicją zamieszkania - do ludności danej gminy zalicza się osoby tam zamieszkujące (przebywające) przez okres co najmniej 3 miesiące. Oznacza to, że w liczbie ludności danej gminy są ujęci:
 - stali mieszkańcy (osoby tam zameldowane) z wyjątkiem tych mieszkańców, którzy wyjechali na ponad 3 miesiące do innej gminy w kraju,
 - osoby przybyłe z innego miejsca w kraju na okres ponad 3 miesiące.Do ludności gminy nie są zaliczani imigranci przebywający w Polsce czasowo, natomiast stali mieszkańcy Polski przebywający czasowo za granicą (bez względu na okres ich nieobecności) są ujmowani w stanie ludności danej gminy;
- 2) **międzynarodową** definicją zamieszkania - **rezydenci** (ludność rezydująca) to kategoria zamieszkania ludności opracowana na potrzeby statystyki międzynarodowej zgodnie z rozporządzeniem Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1260/2013 z dnia 20 XI 2013 r. w sprawie statystyk europejskich w dziedzinie demografii.
Do rezydentów gminy zalicza się wszystkie osoby mieszkające lub zamierzające mieszkać w tej jednostce co najmniej 1 rok. Oznacza to, że w liczbie rezydentów gminy ujęci są:
 - stali mieszkańcy (osoby tam zameldowane lub stale mieszkające bez zameldowania), z wyjątkiem tych mieszkańców, którzy wyjechali na okres co najmniej 12 miesięcy do innego miejsca w kraju lub za granicę,
 - osoby przybyłe z innego miejsca w kraju lub z zagranicy (imigranci bez karty stałego pobytu) na okres co najmniej 12 miesięcy.

Bilans rezydentów jest sporządzany począwszy od danych za 2010 rok.

Bilans ludności/rezydentów jest sporządzany dla najniższej jednostki podziału terytorialnego, tj. dla każdej gminy imiennie (w przypadku gmin miejsko-wiejskich z rozróżnieniem na miasto i tereny wiejskie); dane o ludności dla powiatów, województw oraz Polski ogółem są uzyskiwane poprzez odpowiednie sumowanie wielkości dla gmin.

Ludność zameldowana na pobyt czasowy ponad trzy miesiące

Ogół osób (ogółem lub według określonych cech) zameldowanych na pobyt czasowy ponad 3 miesiące w danej jednostce administracyjnej (np. w gminie, województwie), które mieszkają na stałe w innej jednostce w kraju.

Ludność w miastach

Liczba osób (ogółem lub według określonych cech) zamieszkująca w miejscowościach posiadających urzędowe prawa miejskie (status miasta).

Współczynnik urbanizacji - udział (%) liczby ludności miejskiej w ogólnej liczbie ludności.

$$Wurb = \frac{Lm}{L} * 100$$

Wurb – współczynnik urbanizacji

Lm – liczba ludności miejskiej

L – liczba ludności ogółem

Ludność na wsi

Liczba osób (ogółem lub według określonych cech) zamieszkująca w miejscowościach nie posiadających urzędowych praw miejskich - czyli nie posiadających statusu miasta.

Ludność w gminach miejsko-wiejskich

Liczba osób (ogółem lub według określonych cech) zamieszkujących w danym momencie w jednostkach podziału terytorialnego składających się z:

- miasta - zachowującego urzędowe prawa miejskie (status miasta),
- terenów wiejskich - o tej samej nazwie.

Bilans ludności według stanu cywilnego

Metoda szacowania liczby i struktury ludności wg stanu cywilnego w okresach międzypisowych.

Podstawą szacunku są wyniki ostatniego powszechnego spisu ludności w zakresie liczby osób o stanie cywilnym kawaler/panna, żonaty/zamężna, rozwiedzeni i owdowiali według płci, wieku dla Polski ogółem, w podziale na ludność miejską i wiejską. Szacunku dokonuje się dla ludności w wieku 15 lat i więcej według stanu na dzień 31 grudnia każdego roku, uwzględniając w kolejnych latach dodatnie i ujemne składniki bilansu wynikające z: zasilania populacji przez nowe roczniki 15-latków, umieralności w poszczególnych grupach wieku i stanu cywilnego oraz salda migracji rozważanych grup ludności, a ponadto zmian stanu cywilnego powodowanych zawarciem związku małżeńskiego, rozwodem lub zgonem współmałżonka.

Ruch naturalny ludności

Fakty urodzeń i zgonów, a także zawierania związków małżeńskich oraz rozwodzenia się (i separacji), powodujące zmiany w stanie liczebnym i strukturze ludności według płci, wieku i stanu cywilnego.

Przyrost naturalny ludności

Różnica między liczbą urodzeń żywych a liczbą zgonów w danym okresie.

Współczynnik przyrostu naturalnego

Względna miara przyrostu naturalnego wyrażona jako stosunek różnicy między liczbą urodzeń żywych i liczbą zgonów do liczby ludności w połowie badanego okresu lub do średniego stanu ludności w tym okresie – wyrażony w ‰ (tj. na 1000 ludności).

Współczynniki przyrostu naturalnego (podobnie jak współczynniki dotyczące innych zdarzeń ruchu naturalnego) dla różnych okresów (miesiąca, kwartału, półrocza, trzech kwartałów itd.) oblicza się w stosunku rocznym tzn., że badane fakty zarejestrowane w ciągu danego okresu powiększa się odpowiednio do wielkości rocznych, np. dla współczynnika liczonego dla: -miesiąca - liczbę faktów mnoży się przez 12, -kwartału - przez 4, -półrocza - przez 2, -trzech kwartałów - przez 4/3.

$$Wpn_t = \frac{U_t - Z_t}{L} * c$$

Wpn_t – współczynnik przyrostu naturalnego dla okresu t,

U_t – liczba urodzeń w okresie t,

Z_t – liczba zgonów w okresie t,

L – liczba ludności według stanu na środek okresu t lub średnia liczba ludności w okresie t,

c – constans (1000 – najczęściej lub 10000 lub 10 tys.).

Przyrost rzeczywisty/roczny ludności

Różnica między liczbą ludności na końcu i początku okresu (np. roku). Na różnicę składają się:

- dla Polski – przyrost naturalny i saldo migracji zagranicznych na pobyt stały (w przypadku krajowej definicji ludności). Dla rezydentów dodatkowo zalicza się saldo migracji czasowych trwających co najmniej 12 miesięcy;
- w przypadku podziału terytorialnego (gminy, powiaty, województwa) oraz w podziale na tereny miejskie i wiejskie (miasta/wieś) na przyrost rzeczywisty dodatkowo składają się także saldo migracji wewnętrznych (na pobyt stały i czasowy) oraz saldo przesunięć ludności w wyniku zmian administracyjnych (najczęściej nadawania praw miejskich dotychczasowym terenom wiejskim).

O przyroście rzeczywistym mówimy, jeśli składa się na nią suma ruchu naturalnego (różnica między liczbą urodzeń żywych a liczbą zgonów) i salda migracji (stałych i czasowych).

O przyroście rocznym mówimy gdy na różnicę liczby ludności danego obszaru – oprócz przyrostu naturalnego i salda migracji mają wpływ także zmiany terytorialne (przesunięcie granicy gminy) i administracyjne (nadawanie praw miejskich, powstanie nowej gminy).

Jeśli wartości są ujemne mówimy o ubytku rzeczywistym/rocznym.

Stopa przyrostu ludności

Wyrażony w % i pomniejszony o 100 iloraz liczby ludności z końca badanego okresu do liczby ludności z początku tego okresu.

$$Wpl = \frac{L_t}{L_{t-1}} * 100 - 100$$

Wpl – stopa przyrostu ludności

L_t – liczba ludności w końcu badanego okresu

L_{t-1} – liczba ludności na początku badanego okresu

Gęstość zaludnienia

Miara zagęszczenia ludności na określonym terytorium - wyrażana najczęściej w osobach na 1 km² (również w osobach na 1 ha - przy bardzo dużym zaludnieniu np. w aglomeracjach).

W celu zwiększenia dokładności wielkości wskaźnika wyrażanego na 1 km² zalecane jest, aby do obliczeń stosować powierzchnię w hektarach i wynik dzielenia przez liczbę ludności mnożyć przez 100 (100 hektarów = 1km²).

$$G = \frac{L}{O_{ha}} * 100 \quad \text{lub} \quad G = \frac{L}{O_{km2}}$$

G – gęstość zaludnienia

L – liczba ludności zamieszkująca dany obszar

O_{ha} – obszar w hektarach

O_{km2} – obszar w km².

Saldo zmian administracyjnych

Oznacza przyrost lub ubytek liczby ludności w danej jednostce administracyjnej (gminie), powstały w wyniku zmian granic administracyjnych danej jednostki terytorialnej.

Struktura ludności

Liczebność jednostek o określonych właściwościach i ich udział w badanej zbiorowości (np. według płci, wieku, stanu cywilnego, a także podziału terytorialnego itp.)

Ludność według płci

Podział ludności na mężczyzn i kobiety. Strukturę ludności według płci można analizować stosując miary:

- 1) **Odsetek mężczyzn (kobiet)** w ogólnej liczbie ludności:

$$Wm = \frac{Lm}{L} * 100 \quad Wk = \frac{Lk}{L} * 100$$

Wm / Wk – odsetek mężczyzn/kobiet w ogólnej liczbie ludności

Lm / Lk – liczba mężczyzn/liczba kobiet

L – ogólna liczba ludności

- 2) **Współczynnik feminizacji** - określa wzajemne relacje między liczbą kobiet i mężczyzn, tj. liczba kobiet przypadająca na 100 mężczyzn.

$$Wf = \frac{Lk}{Lm} * c$$

Wf – współczynnik feminizacji

Lk – liczba kobiet

Lm – liczba mężczyzn

c – constants (100)

- 3) **Współczynnik maskulinizacji** - określa wzajemne relacje między liczbą mężczyzn i kobiet, tj. liczba mężczyzn przypadająca na 100 kobiet.

$$Wm = \frac{Lm}{Lk} * c$$

Wm – współczynnik maskulinizacji

Lm – liczba mężczyzn

Lk – liczba kobiet

c – constants (100)

4) Procentowa nadwyżka/niedobór mężczyzn (kobiet)

$$Wn = \frac{Lm - Lk}{L} * 100 \quad Wn = \frac{Lk - Lm}{L} * 100$$

Wn – współczynnik nadwyżki/niedoboru

Lm – liczba mężczyzn

Lk – liczba kobiet

L – ogólna liczba ludności

Wiek

Podstawowa cecha demograficzna rozumiana na ogół jako okres od urodzenia do momentu obserwacji, mierzona w skończonych jednostkach czasu. W praktyce statystycznej dane dotyczące wieku prezentowane są w latach ukończonych, tj. określany jest wiekiem jaki osoba osiągnęła w swoje ostatnie (poprzedzające moment obserwacji/badania) urodziny.

Piramida wieku ludności

Graficzne przedstawienie struktury ludności według wieku (zazwyczaj także według płci lub charakteru miejsca zamieszkania – miasta, wieś) w danym momencie czasu.

Średni wiek

Przeciętny wiek określonej populacji liczony za pomocą **średniej arytmetycznej**. Średnia arytmetyczna wieku jest to parametr wyliczany poprzez mnożenie wieku przez liczbę ludności w tym wieku; do wyliczeń przyjmuje się „środek” każdego rocznika, tj. odpowiednio jako 0 lat – przyjmowane jest 0,5, jako 1 rok – 1,5, jako 2 lata – 2,5 itd. Następnie suma iloczynów dzielona jest przez ogólną liczbę ludności.

Jeżeli średnią arytmetyczną liczy się z 5-letnich grup wieku, wówczas do obliczeń przyjmowany jest „środek” 5-letniej grupy wieku, tj. odpowiednio dla grupy 0-4 lata – przyjmuje się 2,5; dla 5-9 lat – 7,5; dla 10-14 lat – 12,5 itd.

$$\bar{r}_{art} = \frac{\sum (R_w + 0,5) * L_{rw}}{L}$$

$\bar{r}_{art}$ – średnia arytmetyczna

R_w – rocznik wieku

L_{rw} – liczba ludności danego rocznika wieku ($\sum (R_w + 0,5) * L_{rw}$) – suma iloczynów

L – ogólna liczba ludności

Mediana wieku (wiek środkowy)

Wskazuje przeciętny wiek osób w danej zbiorowości (np. zamieszkującej określone terytorium). Wartość mediany wyznacza granicę wieku, którą połowa osób w danej zbiorowości już przekroczyła, a druga połowa jeszcze nie osiągnęła. Wiek środkowy można liczyć dla populacji ogółem, oddzielnie dla mężczyzn i kobiet, w podziale na miasta i wieś – województw itp.

$$M_e = X_m + \frac{h_m}{L_m} * (N_m - \sum_{m=1}^{m-1} L_{sk})$$

M_e – mediana wieku

X_m – dolna granica przedziału mediany

h_m – rozpiętość przedziału mediany (tutaj = 1)

N_m – połowa liczebności wszystkich faktów (tutaj połowa ludności)

L_m – liczebność przedziału mediany

$\sum_{m=1}^{m-1} L_{sk}$ – suma liczebności w szeregu skumulowanym poprzedzającym liczebność przedziału mediany

Przedział mediany: pierwszy rocznik, w którym skumulowane liczebności dla wcześniejszych roczników przekraczają połowę liczebności populacji (są co najmniej równe).

Medianę wieku dla 5-letnich grup wieku liczymy analogicznie, z tym że parametr h_m (rozpiętość przedziału mediany) przyjmuje wartość 5.

Biologiczne grupy wieku

Trzy podstawowe biologiczne grupy wieku, których granice (w latach) mają charakter umowny. W praktyce badań statystycznych najczęściej stosowane jest grupowanie:

- 0-14 lat – dzieci (młodość demograficzna)
- 15-64 lat – ludność dorosła
- 65 lat i więcej – ludzie w starszym wieku (starość demograficzna)

Dzieci

Ludność w wieku 0 -14 lat (młodość demograficzna).

Dorośli

Ludność w wieku 15 lat i więcej (definicja demograficzna). W Polsce – zgodnie z prawem – osobą dorosłą jest osoba, która ukończyła 18 lat.

Osoby starsze

Ludność w wieku 65 lat i więcej (rekomendacja ONZ i Eurostatu) lub 60 lat i więcej (rekomendacja WHO).

Starzenie się ludności

Proces zwiększania się udziału ludności w starszym wieku w ogólnej liczbie ludności.

O starzeniu się danej populacji świadczą malejące – w ogólnej populacji – liczba i udział dzieci (0-14 lat) oraz wzrost liczby i odsetka osób w starszym wieku (65 lat i więcej).

Wiek rozrodczy kobiet

Wiek, w którym kobieta zdolna jest (biologicznie) do urodzenia dziecka.

W praktyce demograficznej, jako wiek rozrodczy - dla umiarkowanej strefy klimatycznej, w jakiej znajduje się Polska - przyjmuje się wiek 15-49 lat. Przy obliczaniu współczynników płodności (oraz dzietności) dzieci urodzone przez matki w wieku poniżej 15 lat są zaliczane do wieku 15 lat, a urodzenia z matek w wieku 50 i więcej lat – do wieku 49 lat.

Ekonomiczne grupy wieku

Wyznaczone umownie trzy podstawowe grupy wieku klasyfikujące zdolność do pracy: wiek przedprodukcyjny, wiek produkcyjny i wiek poprodukcyjny.

W Polsce przyjęto: osoby niepełnoletnie (0-17 lat) jako stanowiące pierwszą grupę, natomiast dolny próg trzeciej grupy jest tożsamy z wiekiem przechodzenia w Polsce na emeryturę, tj. dla kobiet 60 lat, a dla mężczyzn 65 lat.

Stosowane są także inne grupowania wieku ekonomicznego, np. 0-14 lat, 15-74 lata oraz 75 i więcej lat – np. w międzynarodowym badaniu LFS (BAEL), a także przez ONZ, WHO.

Wiek przedprodukcyjny - wiek, w którym ludność nie osiągnęła jeszcze zdolności do pracy, tj. grupa wieku 0 - 17 lat.

Wiek produkcyjny - wiek zdolności do pracy, tj. dla mężczyzn grupa wieku 18-64 lata, dla kobiet 18-59 lat.

Wiek produkcyjny mobilny - grupa wieku produkcyjnego obejmująca ludność w wieku 18-44 lata.

Wiek produkcyjny niemobilny - grupa wieku produkcyjnego obejmująca ludność w wieku: mężczyźni - 45-64 lata, kobiety - 45-59 lat.

Wiek poprodukcyjny - wiek, w którym osoby zazwyczaj kończą pracę zawodową, tj. dla mężczyzn - 65 lat i więcej, dla kobiet - 60 lat i więcej.

Wiek nieprodukcyjny - na wiek nieprodukcyjny składa się wiek przedprodukcyjny, w którym ludność nie osiągnęła jeszcze zdolności do pracy, tj. grupa wieku 0 - 17 lat oraz wiek poprodukcyjny, w którym osoby zazwyczaj kończą pracę zawodową, tj. dla mężczyzn - 65 lat i więcej, dla kobiet - 60 lat i więcej.

Współczynnik obciążenia demograficznego

Ogólny - stosunek liczby osób w wieku nieprodukcyjnym (tj. w wieku przedprodukcyjnym i w wieku poprodukcyjnym) do liczby ludności w wieku produkcyjnym, tj. ile osób w wieku nieprodukcyjnym przypada na 100 osób w wieku produkcyjnym.

Jako nieprodukcyjny przyjmuje się wiek 0-17 lat (wiek przedprodukcyjny) oraz 60 lat i więcej dla kobiet i 65 lat i więcej dla mężczyzn (wiek poprodukcyjny); wiek produkcyjny to 18-59/64 lata (18-59 lat - dla kobiet i 18-64 lata - dla mężczyzn).

$$W_{ob\ dem} = \frac{L_{przedprod} + L_{poprod}}{L_{prod}} * 100$$

$W_{ob\ dem.}$ - współczynnik (ogólny) obciążenia demograficznego

$L_{przedprod}$ - liczba ludności w wieku przedprodukcyjnym

L_{poprod} - liczba ludności w wieku poprodukcyjnym

L_{prod} - liczba ludności w wieku produkcyjnym

Cząstkowe - różniące się dwa współczynniki cząstkowe informujące ile osób: (1) w wieku przedprodukcyjnym przypada na 100 osób w wieku produkcyjnym oraz (2) ile osób w wieku poprodukcyjnym przypada na 100 osób w wieku produkcyjnym.

Dla analizy zjawiska **najważniejsza jest relacja między cząstkowymi współczynnikami obciążenia** niż wielkość ogólnego wskaźnika obciążenia.

$$W_{cz\ ob\ dem} = \frac{L_{przedprod}}{L_{prod}} * 100 \quad W_{cz\ ob\ dem} = \frac{L_{poprod}}{L_{prod}} * 100$$

Współczynniki **obciążenia demograficznego** (ogólny oraz cząstkowe) mogą być liczone także w oparciu o biologiczne grupy wieku, tj. jako stosunek liczby dzieci (0-14 lat) i osób w starszym wieku (65 i więcej lat) do liczby osób w wieku 15-64 lata.

Współczynnik starości demograficznej

Relacja liczby osób w starszym wieku (65 lat i więcej) do ogólnej liczby ludności.

$$W_{st} = \frac{L_{65+}}{L} * 100$$

W_{st} - wskaźnik/indeks starości

L_{65+} - liczba ludności w wieku 65 lat i więcej

L - ogólna liczba ludności

Podwójne starzenie się populacji

Wzrost udziału osób w wieku 80/85 lat i więcej w liczbie ludności w wieku 65 i więcej lat.

Wskaźnik/indeks starości

Relacja pokoleniowa dziadków i wnuczków, tj. liczba osób w wieku 65 i więcej lat przypadająca na 100 osób w wieku 0-14 lat.

$$L_{st} = \frac{L_{65+}}{L_{0-14}} * 100$$

L_{st} - wskaźnik/indeks starości

L_{65+} – liczba ludności w wieku 65 lat i więcej

L_{0-14} – liczba ludności w wieku 0-14 lat

Wskaźnik potencjalnego wsparcia

Liczba osób w wieku 15-64 lata przypadająca na 100 osób w wieku 65 lat i więcej. Przedstawia tzw. obciążenie - ile osób hipotetycznie pozostających na rynku pracy przypada na 1 osobę (100 osób) będącą już poza rykiem pracy (odwrotność cząstkowego współczynnika obciążenia demograficznego osobami starszymi).

$$W_{p\ wsp} = \frac{L_{15-64}}{L_{65+}} * 100$$

$W_{p\ wsp}$ – wskaźnik potencjalnego wsparcia

L_{15-64} – liczba ludności w wieku 15-64 lata

L_{65+} – liczba ludności w wieku 65-100 lata

Wskaźnik wsparcia osób najstarszych (wskaźnik wsparcia międzypokoleniowego)

Liczba osób w wieku 85 lat i więcej przypadająca na 100 osób w wieku 50-64 lata.

$$W_{wsp} = \frac{L_{85+}}{L_{50-64}} * 100$$

W_{wsp} – wskaźnik wsparcia międzypokoleniowego

L_{85+} – liczba ludności w wieku 85 lat i więcej

L_{50-64} – liczba ludności w wieku 50-64 lata

Współczynnik dynamiki demograficznej

Stosunek liczby urodzeń żywych w danym okresie (najczęściej 1 roku) do liczby zgonów w tym okresie (liczba urodzeń przypadająca na 1 zgon).

$$Wd_t = \frac{U_t}{Z_t} * c$$

Wd_t – współczynnik dynamiki demograficznej

U_t – liczba urodzeń żywych w okresie t

Z_t – liczba zgonów w okresie t

c – constans (100 lub 1000)

6.5. Prezentacja wyników

Dane o ludności i rezydentach są opracowywane dwa razy w roku, tj. według stanu na połowę (30.06) oraz koniec (31.12) każdego roku w zakresie:

- płci i wieku - wiek ludności w latach ukończonych według pojedynczych roczników wieku, tj. od 0 do 100 i więcej lat - dla danych rocznych oraz 0-85+ - dla danych na połowę roku, a także według innych grupowań - m.in. tzw. funkcjonalne, biologiczne i ekonomiczne grupy wieku,
- podziału terytorialnego, tj. dla każdej gminy imiennie (w podziale na ludność zamieszkałą tereny miejskie i wiejskie) - z uwzględnieniem zmian administracyjnych, których skutkiem są zmiany liczby ludności w konkretnych jednostkach administracyjnych,
- podziału statystycznego (NUTS).

Terminy udostępniania to:

- ludność: kwiecień danego roku - w zakresie danych według stanu na koniec poprzedniego roku oraz wrzesień - w zakresie danych według stanu na połowę danego roku;
- rezydenci: czerwiec danego roku - w zakresie danych według stanu na koniec poprzedniego roku oraz październik - w zakresie danych według stanu na połowę danego roku.

Dodatkowo co miesiąc opracowywana jest wstępna informacja o ogólnej liczbie ludności Polski - publikowana w Biuletynie Statystycznym GUS.

Informacje o liczbie i strukturze ludności prezentowane są na stronie internetowej GUS, m.in. w bazie Demografia oraz w następujących publikacjach:

- ✓ „Ludność. Stan i struktura oraz ruch naturalny w przekroju terytorialnym:
 - stan w dniu 31.12 – kwiecień,
 - stan w dniu 30.06 – październik
 - ✓ „Sytuacja demograficzna Polski do ... r.” – lipiec/sierpień,
 - ✓ „Rocznik Demograficzny” – październik/listopad,
 - ✓ „Mały Rocznik Statystyczny Polski” – kwiecień,
 - ✓ „Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej” – grudzień,
 - ✓ „Rocznik Statystyczny Województw” – grudzień,
- Inne roczniki branżowe i publikacje GUS, a także opracowania pozastatystyczne oraz bazy – krajowe i międzynarodowe.

Wybrane linki do stron internetowych zawierających dane o zgonach w formie publikacji lub baz danych:

- ✓ Rocznik Demograficzny: <http://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/roczniki-statystyczne/roczniki-statystyczne/rocznik-demograficzny-2017,3,11.html>
- ✓ Baza DEMOGRAFIA: <http://demografia.stat.gov.pl/bazademografia/Tables.aspx>
- ✓ Bank Danych Lokalnych: <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/podgrup/temat>
- ✓ STRATEG: <http://strateg.stat.gov.pl/Home/Strateg>
- ✓ Baza Eurostatu: <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>
- ✓ Demographic Yearbook: <https://unstats.un.org/unsd/demographic-social/products/dyb/>

6.6. Ewaluacja badania

Dane o liczbie i strukturze ludności stanowią podstawową informację demograficzną oraz punkt odniesienia dla szeregu innych informacji z życia społecznego i gospodarczego. Umożliwiają obserwację tempa i kierunków rozwoju demograficznego, ale także społecznego i gospodarczego kraju lub wybranych grup ludności. Zatem, prowadzenie tego badania jest niezbędne, a przedstawiona metoda bilansowa ustalania liczby i struktury ludności w pełni uzasadniona.

Jednakże bieżące bilanse ludności to badanie realizowane w oparciu o wyniki innych badań. Tym samym jakość uzyskiwanych wyników jest uzależniona od jakości składników bilansu, którymi są urodzenia żywe, zgony oraz migracje. Źródłem wszystkich tych składników są rejestry administracyjne, przy czym dane o urodzeniach i zgonach należy ocenić jako jakościowo bardzo dobre, są kompletne pod względem ilościowym i zakresowym. Natomiast w przypadku migracji kompletność rejestrów ewidencyjnych pod względem liczby faktów należy uznać za niezadawalającą – nie odzwierciedlają bowiem rzeczywistych rozmiarów zjawiska. Przyczyną jest niezgłaszanie przez osoby migrujące (zarówno w kraju - między gminami, jak i do/z innych krajów) w urzędach gmin faktu zmiany miejsca zamieszkania (stałego lub czasowego). Więcej o badaniach migracji i ich jakości – patrz zeszyt metodologiczny „Migracje ludności”.

W związku z powyższym podjęta została praca metodologiczna mająca na celu wypracowanie nowej metodyki ustalania stanu i struktury ludności uwzględniającej rzeczywiste miejsca pobytu/zamieszkania osób w oparciu o informacje pochodzące z administracyjnych źródeł danych.

Wdrożenie opracowywania danych o liczbie i strukturze ludności według nowej metodyki przewiduje się po spisie ludności i mieszkań w 2021.

6.7. Rys historyczny

Dane o liczbie i rozmieszczeniu ludności były opracowywane na przestrzeni lat dwiema metodami. Początkowo informacje ustalano szacunkowo – było to w latach, gdy sprawozdawczość bieżąca z zakresu

ruchu naturalnego i migracji była realizowana (przez urzędy jednostek terytorialnych i administracyjnych, tj. - w zależności od okresu - urzędy gmin, powiatowe, wojewódzkie, prezydium rad narodowych itp.) w postaci zestawień zbiorczych. W dużej części były to dane zagregowane. Tym samym dane mogły być opracowywane w mniej szczegółowych układach (np. 5- lub 10-letnie grupy wieku, poziom ogólnopolski lub wojewódzki - w zależności od źródła).

Z momentem możliwości uzyskiwania danych jednostkowych o urodzeniach, zgonach i migracjach - dane są opracowywane metodą bilansową.

1. Szacunki ludności były opracowywane do początku lat 70. XX wieku. Ich bazą/podstawą były:

- a) dla lat 1946-1949 - dane Powszechnego Sumarycznego Spisu Ludności z 1946 r. skorygowane na podstawie wyników Narodowego Spisu Powszechnego z 1950 r.,
- b) dla lat 1950-1959 - dane Narodowego Spisu Powszechnego z 1950 r. oraz dane sprawozdawczości bieżącej,
- c) dla lat 1960-1966 - dane Spisu Powszechnego z 1960 r. oraz dane sprawozdawczości bieżącej,
- d) dla 1967 r. - wyniki badania struktury ludności według płci i wieku z dnia 31 XII 1967 r.,
- e) dla lat 1968 i 1969 - wyniki badania struktury ludności według płci i wieku z dnia 31 XII 1967 r. oraz dane ze sprawozdawczości bieżącej,
- f) dla lat 1989-1999 - wyniki Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań z dnia 20 V 2002 r. W 2006 r. dane o liczbie i strukturze ludności dla lat 1989-1999 zostały zmienione w stosunku do wcześniej publikowanych (bilans na bazie spisu z 1988 r.). Dane dla tych lat zostały ponownie oszacowane (zmniejszone) przy uwzględnieniu wyników NSP 2002. Przeliczone zostały także wszystkie współczynniki demograficzne. Sporządzony szacunek miał na celu skorygowanie powstałej różnicy (ok. -392 tys. osób) między liczbą ludności wynikającą z bilansu prowadzonego na bazie NSP z 1988 r. a wynikami NSP z 2002 r.

Przeszacowanie dotyczyło wyłącznie danych ogólnopolskich według płci i wieku oraz w podziale na ludność zamieszkałą w miastach i na wsi; bez zmian pozostały dane dla dalszego podziału administracyjnego (województw, powiatów, gmin), tj. utrzymano bilans na bazie NSP 1988.

Należy mieć na uwadze, że w latach powojennych przekazywane statystyce dane z zakresu ruchu naturalnego i migracji nie były do końca kompletne. Zatem także dane o liczbie ludności dla lat 1946-1948 należy uznać za przybliżone (choć zostały skorygowane spisem z 1950 r.). Niemniej - biorąc pod uwagę rzeczywistość i uwarunkowania pierwszych lat powojennych - opracowywane wówczas przez GUS dane statystyczne, były oparte o najlepsze dostępne dane i najbardziej rzetelne metody szacunkowe.

2. Bilans ludności opracowywany w oparciu o jednostkowe dane bieżące z ruchu naturalnego i migracji przy przyjęciu za punkt wyjścia (podstawę bilansu):

- a) dla lat 1970-1977 - wyniki Narodowego Spisu Powszechnego z dnia 8 XII 1970 r.,
- b) dla lat 1978-1987 - wyniki Narodowego Spisu Powszechnego z dnia 7 XII 1978 r.,
- c) dla 1988 r. - wyniki Narodowego Spisu Powszechnego z dnia 7 XII 1988 r.,
- d) dla lat 1999-2009, tj. od stanu w dniu 31 XII 1999 r. - wyniki Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań z dnia 20 V 2002 r.,
- e) od 2010 r. - wyniki Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań z dnia 31 III 2011 r.

Bilans ludności za 2010 r. był opracowywany i prezentowany w dwóch wersjach - w oparciu o wyniki NSP'2002, a następnie - w oparciu o wyniki NSP'2011. Korekta danych o liczbie i strukturze ludności za 2010 r. miała miejsce w 2012 r. i od tej pory skorygowany bilans jest traktowany jako obowiązujący, przeliczenie danych dotyczyło wszystkich jednostek administracyjnych i terytorialnych. Różnica między liczbą ludności Polski dla 2010 r. zbilansowaną na NSP 2002 oraz na NSP 2011 wyniosła ok. +330 tys.

W latach 1983-2009 sporządzany był także bilans ludności zameldowanej na pobyt stały. Dane te służyły wyłącznie jako podstawa do wyliczenia współczynników demograficznych - ze względu na fakt, że dane o ruchu naturalnym i migracjach były wówczas gromadzone i opracowywane według stałego miejsca zameldowania osób, których dotyczył dany fakt/zdarzenie. Od 2010 r. odniesieniem dla określania natężenia każdego ze zjawisk demograficznych i podstawową obliczania innych współczynników ludnościowych jest bieżący bilans ludności/rezydentów.

Bibliografia

Biuletyn Statystyki Ludności, małżeństwa, urodzenia, zgony 1948-1949, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 1952.

Holzer J. Z. „*Demografia*”, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2003.

Ludność Polski w latach 1945-1965, Główny Urząd Statystyczny, Seria: Studia i prace statystyczne, Zeszyt 1, Warszawa 1966.

Okólski M. „*Demografia. Podstawowe pojęcia, procesy i teorie w encyklopedycznym zarysie*”, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2004.

Okólski M., Fihel A. „*Demografia. Współczesne zjawiska i teorie*”, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2012.

Pressat R. „*Słownik demograficzny*” (*The Dictionary of Demography*), oprac. E. Frątczak i A. Ptak-Chmielewska, Szkoła Główna Handlowa w Warszawie - Oficyna Wydawnicza, Warszawa 2014.

Przyczynek do statystyki ruchu naturalnego ludności w Polsce w latach 1946 i 1947, Główny Urząd Statystyczny, Statystyka Polski, Seria D, Zeszyt 10, Warszawa 1949.

Rocznik Demograficzny 1945-1966”, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 1968.

Rozwody w latach 1949-1966, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 1968.

Strzelecki Z., Szymborski J. (red. nauk.) „*Zachorowalność i umieralność na choroby układu krążenia a sytuacja demograficzna Polski*” (rozdział „*Statystyka zgonów i umieralności z powodu chorób układu krążenia*” Cierniak M., Marciniak G., Stańczak J.), Rządowa Rada Ludnościowa, Warszawa 2015.

Sytuacja demograficzna Polski do 2017 r. Urodzenia i dzietność, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2018.

Wasilewski W., Wasilewska W., Bartnikowska O., Elias M. „*Raport z pilotażowego kodowania przyczyn zgonów oprogramowaniem Iris*”, Urząd Statystyczny w Olsztynie, Olsztyn 2015 (materiały wewnętrzne).

Zeszyt metodologiczny „*Definicje podstawowych pojęć z zakresu demografii*”, nr 32, GUS, Warszawa 1979.

70 lat jednolitej rejestracji stanu cywilnego w Polsce”, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji, Warszawa 2016. (publikacja z okazji jubileuszu 70-lecia wprowadzenia jednolitej rejestracji stanu cywilnego w Polsce – materiały wewnętrzne).

Autor:
Tadeusz Stpiczyński

Metodyka i organizacja badań demograficznych w latach 1918 – 1939

SPIS TREŚCI

Wprowadzenie.....	56
1. Liczba i struktura ludności	58
2. Ruch naturalny	60
3. Ruch wędrówkowy	66
Uzupełnienie	68
Bibliografia	Błąd! Nie zdefiniowano zakładki... 70

WPROWADZENIE

Przygotowanie spisu oraz bieżącego badania ruchu ludności w oparciu o jednolitą sprawozdawczość i metodykę stały się pierwszoplanowymi zadaniami w dziedzinie statystyki demograficznej w utworzonym w 1918 roku Głównym Urzędzie Statystycznym. Reskrypt Rady Regencyjnej z 13 lipca 1918 r.³ powołujący GUS przewidział następujące główne kierunki działania urzędu:

- prowadzenie badań statystycznych według programu zatwierdzonego przez Radę Ministrów;
- nadanie jednolitego kierunku wszystkim badaniom podejmowanym przez władze państwowe;
- publikowanie wyników badań prowadzonych przez GUS i inne urzędy państwowe.

Wydana wkrótce po tym ustawa z 21 października 1919 r. o organizacji statystyki administracyjnej⁴ ustalała podstawy działalności następująco:

- GUS jest naczelnym organem państwowej statystyki administracyjnej;
- Rada Ministrów może wydawać rozporządzenia w sprawie przeprowadzenia spisu powszechnego i innych dochodzeń statystycznych oraz nakładać obowiązek składania stosownych zeznań przez osoby objęte badaniem;
- zeznania mogą być wykorzystywane tylko do celów statystycznych.

Reskrypt z 1918 r. i ustawa z 1919 r. wyznaczyły ogólne ramy działania. Dla jego realizacji w poszczególnych działach statystyki niezbędne były dalsze ustalenia. Podstawą dla organizacji statystyki demograficznej stały się rozporządzenia Rady Ministrów w sprawie powszechnych spisów ludności określające zakres i tryb ich przeprowadzenia, ustawy i rozporządzenia regulujące obowiązki statystyczne urzędów i gmin wyznaniowych rejestrujących zdarzenia ruchu naturalnego oraz decyzje władz państwowych powołujące urzędy zobowiązane do rejestracji ruchu wędrownego. Informacje zbierane w oparciu o postanowienia wynikające z przepisów prawnych i administracyjnych stały się źródłem spisowych danych o liczbie i strukturze ludności, bieżących danych o ruchu naturalnym oraz gromadzonych w miarę możliwości danych o migracjach zagranicznych.

W latach międzywojennych nie było bieżącej statystyki ludności i jej struktury. Przyczyną była niedostateczna kompletność, a w pewnych okresach nawet brak danych o składnikach rozwoju, tj. o ruchu naturalnym i wędrownym. Obok tego regionalne różnice w dokładności rejestracji zdarzeń ruchu były powodem, iż do końca dwudziestolecia niepodległości nie udało się zorganizować tej podstawowej dla badania rozwoju i terytorialnego rozmieszczenia ludności, informacji statystycznej. W omawianym czasie źródłem danych o liczbie ludności były spisy z lat 1921 i 1931. Dla potrzeb bieżącej informacji uzupełniły je szacunki ograniczone do przekroju według czterech grup województw i wykonane na przełomie obydwu dziesięcioleci niepodległości.

Drugi z kierunków działania w obszarze statystyki demograficznej obejmował zagadnienia ruchu naturalnego. Docelowym zadaniem było zorganizowanie pełnej, a zarazem jednolitej sprawozdawczości o zjawiskach ruchu. W realizacji tego zadania wystąpiły różne przeszkody powodując opóźnienie wykonania co najmniej pięcioletnie. Następujące przyczyny utrudniały budowę systemu: przejęcie po zaborcach różnych pod względem formalnym oraz kompletności informacji, zasad dokumentowania faktów ruchu; regionalne różnice w poziomie kultury (m.in. negatywny wpływ analfabetyzmu) i stopnia cywilizacji ludności jako przyczyny braku poczucia lub okresowego zaniedbania obowiązku rejestrowania zdarzeń ruchu; mieszany skład narodowościowy i wyznaniowy ludności na danym obszarze, uzewnętrzniający się w elementach tradycji i obyczajowości wpływających opóźniająco na wykonanie rejestracji. Dopiero w drugiej połowie pierwszego dziesięciolecia niepodległości udało się zorganizować w miarę dokładną rejestrację faktów ruchu.

W kształtowaniu systemu sprawozdawczości przyjęto kardynalną zasadę według której dane statystyczne powinny odzwierciedlać stan rejestracji. Tylko w niektórych okresach i częściach kraju ingerowano

³ Monitor Polski nr 100

⁴ Dz. Ust. nr 85 poz. 464

w jej przestrzeganie stosując pomocniczo metodę szacunku. Wpływ oddziaływania wymienionych poprzednio barier na rejestrację, a w konsekwencji i na budowę systemu sprawozdawczości był zróżnicowany regionalnie. Zbieranie informacji nie wzbudziło zastrzeżeń w zachodniej części kraju (w byłej dzielnicy pruskiej), gdzie przejęto po zaborcy dobrze funkcjonujący system rejestracji cywilnej, a poczucie obowiązku zgłaszania faktów przez jednolitą pod względem narodowym i wyznaniowym ludność sprzyjało kompletności danych. W części południowej (w byłym zaborze austriackim) wdrożony wcześniej system wyznaniowej rejestracji metrykalnej umożliwił uzupełnienie braków i opóźnień sprawozdawczości za wcześniejsze lata po odzyskaniu niepodległości. W centralnej i wschodniej częściach kraju (w byłym zaborze rosyjskim) zgłaszanie faktów nie było właściwie przestrzegane, szczególnie wśród ludności wyznania mojżeszowego, stanowiącej znaczną część społeczeństwa.

Przedstawienie źródeł i organizacji statystyki ruchu naturalnego jest poważnie utrudnione ze względu na ograniczony dziś zakres informacji. Dostępna dokumentacja to głównie teksty rozporządzeń dotyczące organizacji sprawozdawczości, uwagi i komentarze wprowadzające do opracowań tabelarycznych, wyjaśnienia w rocznikach oraz najbardziej przydatne uwagi metodyczne i analizy w publikacjach z lat międzywojennych.

W dostępnych informacjach nie ma ocen zależności pomiędzy wydawanymi rozporządzeniami, ich wykonywaniem i wpływem na kompletność zbieranych danych. Z nielicznych uwag wynika jedynie, iż główne przyczyny przedstawionych trudności wynikały z różnic wyznaniowych i społecznych. Brak jest jednak oceny zmian w czasie i ich wpływu na dane statystyczne.

Trzeci z najważniejszych kierunków w sferze organizowania statystyki ludnościowej dotyczył ruchu wędrownego. Tutaj trudności związane z brakiem prawnych podstaw rejestracji oraz z powolnym tworzeniem systemu statystyki były największe. Wobec braku niezbędnych działań administracyjnych nie stworzono statystyki ruchu wewnątrz kraju, a dla przemieszczeń zewnętrznych zbierano podstawowe informacje dopiero od połowy lat dwudziestych.

Działania w sferze organizacji uzupełniały prace związane z wyborem odpowiedniej metodyki. Metoda szacunku miała zastosowanie w przypadku opracowywania pozaspisowych danych o liczbie ludności oraz uzupełniania braków w danych o ruchu naturalnym. Podstawowe metody analizy demograficznej były pomocne przy charakterystyce dynamiki ludności, częstości zdarzeń ruchu naturalnego oraz badania struktur w przekrojach terytorialnym i społecznym.

Główny Urząd Statystyczny poza własną działalnością współpracował z różnymi instytucjami, m.in. z organami samorządu terytorialnego w rozwoju lokalnej statystyki. Miejscem jej sporządzania były biura statystyczne tworzone w miastach liczących powyżej 50 tysięcy mieszkańców oraz referaty statystyczne znajdujące się w miastach liczących od 20 do 50 tysięcy mieszkańców. Biura w największych miastach zajmowały się m.in. gromadzeniem danych o ruchu wędrownym w podstawowych podziałach demograficznych. Pozyskiwane tą drogą dane były pomocne przy szacowaniu stanów i stanowiły uzupełniające źródło informacji publikowanych w wydawnictwach GUS.

1. Liczba i struktura ludności

Spisy ludności w latach 1921 i 1931

Spisy z lat 1921 i 1931 były źródłem szczegółowej statystyki o liczbie i rozmieszczeniu terytorialnym ludności w przekrojach demograficznych i społeczno-zawodowych. Spis 1921 r. przeprowadzony według stanu z dnia 30 września objął terytorium państwa w aktualnych granicach powiększonych o obszar Wileńszczyzny i Górnego Śląska. Potrzeba pełnych wyników spisu w jego ostatecznych granicach zdecydowała o wykonaniu uzupełniających szacunków, w których wykorzystywano wyniki spisu na Górnym Śląsku przeprowadzonego w 1919 r. przez władze niemieckie oraz na Wileńszczyźnie również w 1919 r. przez Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich.

Zakres tematyczny spisu 1921 w części dotyczącej ludności był bardzo obszerny. W badaniu zebrano informacje o cechach demograficznych, etnicznych, społecznych i zawodowych, a ponadto w nawiązaniu do poprzedzających przeprowadzenie spisu działań wojennych, o inwalidztwie i sieroctwie. Spis 1931 r. miał węższy zakres tematyczny, dostosowany do bieżącego rozwoju społeczno-gospodarczego. Przeprowadzenie spisów, w szczególności pierwszego, było kompromisem między zamierzeniami a możliwościami badania i opracowania. Trudności, głównie finansowe, były powodem, że szczegółowe wyniki ukazywały się w ciągu 5 do 7 lat po spisach, a kilku tematów w ogóle nie opracowano.

Spisy poza tym, że były źródłem pełnej informacji o liczbie ludności, stanowiły bazę dla szacunku tej liczby w kolejnych latach. Bez tej podstawowej informacji nie byłoby możliwe przedstawienie dynamiki ludności z uwzględnieniem wpływu składników ruchu.

Tematyka, organizacja przeprowadzenia i prezentacja wyników spisów stanowią osobny dział w badaniach demograficznych. Tryb organizacji i zakres badań spisowych zostały wyczerpująco omówione w publikacjach o charakterze informacyjnym, w artykułach oraz przedstawione w postaci danych statystycznych⁵.

Obydwa spisy były przeprowadzane w różnych warunkach. Spis z 1921 r. wykonany w czasie ostatecznego ustalenia granic, przy masowej repatriacji i licznych przemieszczeniach wewnątrz kraju, miał na celu szybkie dostarczanie danych, niezbędnych do podjęcia działalności administracyjnej i gospodarczej. Płynność pobytu i znaczna ruchliwość przestrzenna zdecydowały, iż spisowy stan ludności został ustalony według kryterium obecności w miejscu spisania. W spisie z 1931 r. jako podstawowe zadania przyjęto zebranie danych o liczbie i rozmieszczeniu ludności faktycznie zamieszkałej. W obydwóch badaniach poza cechami demograficznymi: płci, roku urodzenia i stanu cywilnego, zebrano informacje o cechach etnicznych: obywatelstwie, narodowości (tylko w 1921 r.), języku ojczystym i wyznaniu religijnym; o cechach z zakresu oświaty; poziomie wykształcenia (w 1931 r. zebranych informacji nie opracowano) i alfabetycznie oraz o cechach z zakresu migracji; o miejscu urodzenia (w 1931 r. zebranych informacji nie opracowano) i okresie zamieszkiwania w danej miejscowości (w 1921 r.). Drugi blok tematyczny tworzyły cechy społeczno-zawodowe, uwzględnione w obydwóch spisach.

Szacunek liczby ludności

Bieżące opracowywanie danych o liczbie ludności ma w statystyce demograficznej dwojakie znaczenie. Po pierwsze, dane są podstawą charakterystyki rozwoju liczbowego i rozmieszczenia terytorialnego mieszkańców, a po drugie są bazą odniesienia w badaniu trendów ruchu naturalnego i migracji. Bieżące opracowywanie danych jest możliwe tylko w przypadku systematycznego zbierania kompletnych informacji o urodzeniach i zgonach oraz napływie i odpływie w ruchu migracyjnym wewnętrznym i zagranicznym. W tym układzie opracowanie występuje w postaci bilansu ludności, którego składnikami są stan wyjściowy, dane o ruchu oraz wyznaczony jako wynik stan końcowy. Brak odpowiednich danych zmusił w ówczesnych latach do zastąpienia metody bilansu metodą szacunkową.

⁵ Porównaj m.in. „Tematyka i organizacja spisów powszechnych w Polsce”, Biblioteka Wiadomości Statystycznych, t.32, Warszawa 1981.

Opracowanie szacunku zostało podjęte w końcu lat dwudziestych w oparciu o zebrane do tego momentu dane o ruchu naturalnym oraz umowne założenia dotyczące innych składników rozwojowych.

Wykonanie szacunku miało dwie cechy charakterystyczne:

- pewne podobieństwo do zasad obowiązujących w metodzie bilansu ludności oraz
- ograniczone ze względu na potrzebę zachowania wiarygodności: zakres informacji i szczegółowość podziału terytorialnego.

Szacowanie danych dla poszczególnych województw i powiatów, pomimo dysponowania wyjściowym stanem w takim podziale według spisu z 1921 r., uznano za nierealne z powodu niekompletności danych o składnikach rozwojowych. W związku z tym podjęto decyzję wykonania szacunku w podziale według czterech grup województw, sąsiadujących ze sobą i zbliżonych pod względem tempa rozwoju demograficznego.

Zgodnie z zasadą obowiązującą w latach międzywojennych przyjęto następujący podział województw:

- a) centralne: m.st. Warszawa, warszawskie, łódzkie, kieleckie, lubelski i białostockie;
- b) wschodnie: wileńskie, nowogródzkie, poleskie i wołyńskie;
- c) zachodnie: poznańskie, pomorskie i śląskie;
- d) południowe: krakowskie, lwowskie, stanisławowskie i tarnopolskie.

W opracowaniu oparto się na dostępnych danych oraz umownych założeniach⁶, były one następujące:

1. Jako dane wyjściowe przyjęto wyniki spisu z 1921 r., a w późniejszej fazie opracowania wyniki spisu z 1931 r.
2. W półroczu 1928 r. została prawie całkowicie skomplikowana sprawozdawczość o ruchu naturalnym na obszarze całego kraju za lata 1919 - 1927. Pozwoliło to na uwzględnienie w zasadzie dokładnych danych o przyroście naturalnym.
3. W latach dwudziestych i w następnym dziesięcioleciu nie było danych o wędrówkach wewnętrznych. Przyjęto założenie, że przemieszczenia w kraju wpływały na rozwój liczby ludności w przypadku ruchu z obszaru lub najbliżej położonych województw do większych miast na tym terenie; natomiast dla przemieszczeń pomiędzy grupami województw przyjęto we wszystkich latach salda wędrówek wewnętrznych na poziomie zerowym. Brak danych o tym składniku był główną przyczyną ograniczenia przekroju terytorialnego do poziomu grup województw.
4. Dane o repatriacji były dostępne w podziale według województw za okres od czerwca 1921 r. do grudnia 1922 r. Repatriacja w tym czasie była największa. W związku z tym informacja została przyjęta jako podstawa do szacunku według grup województw.
5. Dane o wychodźstwie były niekompletne w latach 1919 - 1925. W latach 1926-1927 były dostępne dane o emigracji według województw. Na podstawie przeciętnej z tych lat oszacowano liczby emigrantów, a także reemigrantów w pozostałych latach i wykorzystano je w podziale na grupy województw.

Wyniki szacunku wykorzystano głównie w ogólnej charakterystyce dynamiki ludności oraz w analizie zmian częstości w ruchu naturalnym. Wykonanie szacunku po przeprowadzeniu następnego spisu i dalszym zwiększeniu kompletności danych o urodzeniach i zgonach było łatwiejsze, a tym samym bardziej dokładne w drugim dziesięcioleciu. Szacunek dla lat 1919 - 1936 został uzupełniony o dane dla okresu 1895 - 1914.

Zestawienie wyników w podziale według czterech grup województw (przed 1914 r. nazwanych dzielnicami) oraz stanów na początek i na środek każdego roku do 1936 r. (tj. do momentu wykonania opracowania; następne stany były ustalane bieżąco) zostało opublikowane w podstawowym opracowaniu analitycznym z lat międzywojennych⁷.

Zastosowanie szacunku w innych opracowaniach było niewielkie. Szacunek był jednym z elementów w opracowaniu danych o strukturze ludności według płci i podstawowych grup wieku do 1950 r.⁸.

⁶ S. Szulc - Szacunek ludności Polski według dzielnic. Kwartalnik Statystyczny 1928, t. V, z. 3, str. 1315-1316.

⁷ „Zagadnienia Demograficzne Polski”, GUS, Statystyka Polski, ser. C, z. 41, str.15, tabl.12.

⁸ Porównaj „Mały Rocznik Statystyczny 1939”, str. 19, tabl. 12 i 13.

W latach trzydziestych w biurach statystycznych miast liczących co najmniej 100 tysięcy mieszkańców, opracowywano dane o liczbie ludności w oparciu o wyniki spisu z 1931 r., przeliczane w związku ze zmianami powierzchni oraz uzupełniane informacjami o ruchu naturalnym i gromadzonymi lokalnie danymi o zameldowaniach na pobyt stały.

2. Ruch naturalny

Źródła informacji

Podstawą statystyki ruchu naturalnego w latach międzywojennych była rejestracja zawieranych małżeństw oraz zgłaszanych faktów urodzeń i zgonów. Zgodnie z obowiązującymi przepisami fakty ruchu były rejestrowane w urzędach stanu świeckich lub wyznaniowych. Urzędy działały na podstawie przepisów wydanych jeszcze w okresie zaborów lub według reguł wyznania. Współudział ludności w sporządzaniu dokumentacji opierał się na poczuciu obowiązku lub oddziaływaniu tradycji. W zależności od miejsca zamieszkania, wyznania, kultury i innych czynników, mających regionalne lub lokalne znaczenie postępowanie ludności sprzyjało dokumentowaniu ruchu względnie utrudniało rejestrację. To utrudnienie przyjmowało postać całkowitego zaniedbania obowiązku lub jego opóźnienia. Poprawienie poziomu rejestracji było niezbędne ze względów porządkowych i administracyjnych, a także konieczne z punktu widzenia statystyki. Działania GUS zmierzające do oparcia rejestracji i statystyki na właściwych zasadach organizacji występowały w dwóch kierunkach. Po pierwsze w sferze oddziaływania na władze państwowe o wydawanie odpowiednich przepisów, regulujących obowiązki rejestracji ze strony lokalnych urzędów i ludności, z punktu widzenia kształtowania jednolitego systemu sprawozdawczości statystycznej. Po drugie w sferze interwencji u lokalnych władz administracji ogólnej, nadzorujących podległe urzędy stanu cywilnego, w sprawie zaniedbań i opóźnień rejestracji. Kumulacja różnego rodzaju barier utrudniających podnoszenie poziomu rejestracji, a przede wszystkim regionalne różnice, były powodem, że praca wokół zorganizowania poprawnej statystyki zajęła szereg lat.

We wstępie do pierwszego opracowania danych o małżeństwach, urodzeniach żywych i zgonach za lata 1927 i 1928⁹ wskazano na regionalne różnice w dokładności rejestracji. Jedynie rejestracja małżeństw ze względu na to, że statystyka uwzględniała wyłącznie przypadki zgłaszane w znaczeniu prawnym, czyli uznawane formalnie nie nasuwała zastrzeżeń. W pozostałych zjawiskach ruchu różnice regionalne były początkowo wyraźne, a ich zanikanie następowało stopniowo. Według przedstawionej we wstępie do wymienionej publikacji oceny, fakty ruchu były rejestrowane dokładnie tylko w województwach zachodnich, natomiast w pozostałych grupach województw z różnym w czasie opóźnieniem. Rejestracja urodzeń martwych była poprawna tylko w województwach zachodnich, co wiązało się m.in. z odpowiednimi przepisami zobowiązującymi do ich zgłaszania. W pozostałych województwach rejestrację z reguły oceniano jako niekompletną, a zarazem zależną od wyznania. Duże różnice regionalne w rejestracji urodzeń zmusiły do ograniczenia danych statystycznych do przypadków urodzeń żywych z pominięciem martwych. Rejestracja zgonów była ogólnie oceniana jako dość ścisła, ale regionalnie zróżnicowana ze względu na pewne luki związane z wyznaniem i wiekiem zmarłych.

W nawiązaniu do ustawy o organizacji statystyki administracyjnej z 1919 r. zostało wydane rozporządzenie Rady Ministrów z 18 października 1920 r. w sprawie organizacji statystyki ruchu naturalnego ludności¹⁰. Rozporządzenie było pierwszym krokiem w kierunku ustalenia podstawy prawnej tej statystyki, uzupełnianym i weryfikowanym kilkakrotnie w późniejszych latach. W rozporządzeniu przewidziano obowiązek, okresy i terminy składania do GUS sprawozda indywidualnych z zakresu poszczególnych zdarzeń ruchu naturalnego według ustalonych wzorów na podstawie faktów rejestrowanych w księgach stanu cywilnego.

⁹ „Małżeństwa, urodzenia i zgony 1927, 1928”, Statystyka Polski, Ser. A, tom 27. GUS. Warszawa 1934.

¹⁰ Dz. Ust. nr 108 poz. 710

Podstawy prawne

Przyjęte w treści rozporządzenia z 1920 r. założenie powszechnej rejestracji i składania sprawozdań okazało się w praktyce niemożliwe do zrealizowania w ciągu najbliższych lat. Na występowanie trudności wskazują m.in. kolejne rozporządzenia o regionalnym zasięgu obowiązywania. Takim było rozporządzenie Rady Ministrów z 22 marca 1923 r. w przedmiocie organizacji statystyki ruchu naturalnego ludności w górnośląskiej części województwa śląskiego¹¹. W nawiązaniu do ustawy z 21 października 1919 r. o organizacji statystyki administracyjnej oraz do ustawy z 16 czerwca 1922 r. o rozciągnięciu na ziemie górnośląskie województwa śląskiego konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej zobowiązano urzędników stanu cywilnego do sporządzania sprawozdań o rejestrowanych faktach ruchu. Postanowiono, że pierwsze sprawozdania dotyczyły okresu od 1 stycznia do 31 marca 1923 r.

W 1925 r. ogłoszono trzy następne rozporządzenia obejmujące zawartymi w nich ustaleniami obszar województw: krakowskiego, lwowskiego, stanisławowskiego i tarnopolskiego. Rozporządzenie Rady Ministrów z 1 kwietnia 1925 r. w sprawie organizacji statystyki ruchu naturalnego ludności¹² zobowiązywało osoby prowadzące księgi metrykalne w urzędach stanu cywilnego znajdujących się na obszarze wymienionych województw do przysyłania co kwartał do właściwej władzy administracyjnej pierwszej instancji sprawozdań indywidualnych z zarejestrowanych faktów ruchu naturalnego. Rozporządzenie Rady Ministrów z 29 lipca 1925 r.¹³ o zmianie § 10 rozporządzenia z 1 kwietnia 1925 r. ustalało, że:

- a) sprawozdania indywidualne dotyczące zarejestrowanych faktów małżeństw, urodzeń i zgonów należało sporządzać od dnia oznaczonego rozporządzeniem Ministra Spraw Wewnętrznych w zależności od warunków terytorialnych;
- b) sprawozdania z faktów, zarejestrowanych począwszy od dnia 1 stycznia 1919 r. do dnia oznaczonego w rozporządzeniu Ministra Spraw Wewnętrznych należało sporządzić w formie wykazów sumarycznych ze wskazaniem tylko ogólnej liczby sporządzonych aktów małżeństw, urodzeń i zgonów dla każdego roku oddzielnie. Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 10 października 1925 r. w sprawie statystyki ruchu naturalnego ludności na obszarze województw: krakowskiego, lwowskiego, stanisławowskiego i tarnopolskiego¹⁴ w nawiązaniu do ustaleń dwóch poprzednich wyznaczyło dzień 1 stycznia 1926 r. jako moment od którego osoby prowadzące księgi metrykalne zostały zobowiązane do przysyłania sprawozdań indywidualnych z faktów zarejestrowanych w księgach metrykalnych według wzorów dołączonych do rozporządzenia z 1 kwietnia 1925 r. Równocześnie przyjęto, iż zestawienia w formie wykazów sumarycznych będą dotyczyły faktów zarejestrowanych w okresie między 1 stycznia 1919 r. i 31 grudnia 1925 r.

W okresie 1919-1926 obowiązek rejestracji w myśl ogłaszanych przepisów był wprowadzany stopniowo. W związku z tym w trzech województwach zachodnich państwowa statystyka ruchu naturalnego była wykonywana poprawnie od początku odzyskania niepodległości, w czterech województwach południowych została zorganizowana w formie indywidualnych sprawozdań od stycznia 1926 roku, a za lata wcześniejsze zebrana w formie zestawień sumarycznych. W województwach centralnych i wschodnich rejestracja była w tym czasie stale niekompletna. W tej części kraju pod wpływem różnych przyczyn, a przede wszystkim ze względu na wydarzenia wojenne, ruchy migracyjne i repatriację, analfabetyzm wśród ludności i zróżnicowanie wyznaniowe nie udało się upowszechnić obowiązku rejestracji i tym samym wprowadzić prawidłowej statystyki, przewidzianej w rozporządzeniu z 1920 r.

Powszechny obowiązek sporządzania sprawozdań z faktów rejestrowanych na obszarze wszystkich województw został wprowadzony ponownie na podstawie rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 1 lutego 1927 r. o statystyce ruchu naturalnego ludności¹⁵. Rozporządzenie zostało wydane na zasadzie art. 44 ust. 6 konstytucji z 1921 r. i ustawy z dnia 2 sierpnia 1926 r. o upoważnieniu Prezydenta Rzeczypospolitej do wydania rozporządzeń z mocą ustawy.

¹¹ Dz. Ust. nr 36 poz. 236

¹² Dz. Ust. nr 40 poz. 273

¹³ Dz. Ust. nr 78 poz. 546

¹⁴ Dz. Ust. nr 107 poz. 764

¹⁵ Dz. Ust. Nr 10, poz. 76

Głównymi czynnikami skłaniającymi do przestrzegania postanowień nowego rozporządzenia stało się osiągnięcie stabilizacji politycznej i stosunków społeczno-gospodarczych oraz uporządkowanie organizacji administracyjnej państwa. W art. 1 rozporządzenia przewidziano: „Osoby prowadzące akty stanu cywilnego względnie księgi metrykalne obowiązane są z faktów ślubów, urodzeń i zgonów zarejestrowanych w aktach stanu cywilnego względnie w księgach metrykalnych przysyłać co kwartał właściwej władzy administracyjnej pierwszej instancji sprawozdania indywidualne według formularzy ustalonych rozporządzeniem Ministra Spraw Wewnętrznych”. W art. 9 rozporządzenia podkreślono, iż: „Począwszy od 1 stycznia 1927 r. martwo urodzeni będą na obszarze całego państwa wpisywani wyłącznie do akt stanu cywilnego względnie do ksiąg metrykalnych urodzeń”. W przepisach końcowych rozporządzenia określono obszar i terminy według których ustalenia winny być wykonywane. Przyjęto, że przepisy rozporządzenia będą wykonywane na obszarze województw zachodnich w trybie dotychczasowym, a na pozostałym obszarze kraju od 1 stycznia 1927 r.

Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z 12 maja 1927 r. wydane w porozumieniu z Ministrem Spraw Wojskowych w sprawie wykonania rozporządzenia PR z 1 lutego 1927 r. o statystyce ruchu naturalnego ludności¹⁶ zawierało wzory formularzy statystycznych sprawozdań: o zawartym małżeństwie (formularz A), o zarejestrowanym urodzeniu (formularz B) oraz o zarejestrowanym zgonie (formularz C).

W paragrafach odnoszących się do służby wojskowej rozporządzenie normowało obowiązki kapelanów wojskowych, jako urzędników stanu cywilnego i ustalało terminy przysyłania przez nich sprawozdań statystycznych.

Na mocy art. 11 rozporządzenia PR z 1 lutego 1927 r. o statystyce ruchu naturalnego ludności została wydana przez Ministra Spraw Wewnętrznych instrukcja dla osób prowadzących akta stanu cywilnego względnie księgi metrykalne w sprawie wypełniania i przekazywania sprawozdań statystycznych dotyczących ruchu naturalnego ludności¹⁷. Instrukcja regulowała m.in. obowiązki tych osób, terminy przekazywania sprawozdań, właściwość władzy powiatowej, zasady sporządzania sprawozdań w obecności stron oraz ustalała daty przekazywania kompletnych zbiorów sprawozdań do GUS.

Przepisy wydane w 1927 r. uporządkowały definitywnie sprawę sporządzania statystyki ruchu naturalnego według jednolitych zasad i wzorów na obszarze całego kraju, z tym zastrzeżeniem, że dane odzwierciedlały w dalszym ciągu zróżnicowany poziom rejestracji w podziale na cztery grupy województw.

Przedmiotem badania statystycznego w latach międzywojennych była również przyczyna zgonu. Prawna podstawa rejestracji została uregulowana w ustawie z 17 marca 1932 r. o chowaniu zmarłych i stwierdzeniu przyczyny zgonu¹⁸. Przepisy uzupełniające do ustawy zostały podane w rozporządzeniu Ministra Opieki Społecznej z 30 listopada 1933 r.

Zgodnie z ustaleniami przyjęto, iż osobą uprawnioną do ustalania przyczyny zgonu był lekarz leczący zmarłego w ostatniej chorobie, a w razie braku takiego, lekarz urzędowy lub inna osoba, powołana przez władze gminne. Tą inną osobą mógł być w promieniu czterech kilometrów od miejsca zamieszkania lekarza tylko lekarz, a w pozostałych miejscowościach laik, tzw. oglądaczwłok. Osoba stwierdzająca przyczynę zgonu wystawiała kartę zgonu, przewidzianą do pochowania zwłok i jednocześnie wykorzystywaną wtórnie dla celów statystycznych.

Organizacja i zakres badania

Zgodnie z treścią rozporządzeń urzędnicy stanu cywilnego po wypełnieniu formularzy przekazali je do urzędów powiatowych, w których po przeprowadzeniu kontroli kompletności i dokładności sporządzono wykaz powiatowy i przesłano go wraz z podstawowym materiałem w ustalonym terminie do GUS. Wyjątkowo w miastach, które miały własne biura statystyczne urzędnicy byli obowiązani przysyłać sprawozdania do tych biur co tydzień, z których po sprawdzeniu były przekazywane co kwartał do GUS.

W opracowaniu wykonywanym w GUS obowiązywała jednolita zasada ustalania przynależności terytorialnej, a mianowicie: dla małżeństwa według miejsca zamieszkania mężczyzny, dla urodzenia według miejsca

¹⁶ Dz. Ust. Nr 50, poz. 450

¹⁷ Porównaj „Małżeństwa, urodzenia i zgony 1927, 1928”, Statystyka Polski, t. 27, wstęp do publikacji.

¹⁸ Dz. Ust. Nr 35, poz. 359

zamieszkania rodziców (w przypadku urodzenia nieślubnego według miejsca zamieszkania matki) i dla zgonu według ostatniego miejsca zamieszkania osoby zmarłej.

Zakres badania statystycznego został przedstawiony w załącznikach do rozporządzeń z lat 1920 i 1927. Badanie oparte na ustaleniach przyjętych w 1920 r. nie było wykonywane powszechnie z przedstawionych wcześniej powodów i miało jedynie postać regionalnego zbierania informacji. Przedstawienie tematyki zamierzonego, choć tylko regionalnie wykonywanego badania jest interesujące m.in. ze względu na umieszczenie w formularzach poza pytaniami o podstawowe cechy, dodatkowych pytań właściwych raczej dla formy badania ankietowego. Pytania takie nie wystąpiły już w programie badania prowadzonego na podstawie rozporządzenia z 1927 r.

W załączniku do rozporządzenia z 1920 r. przewidziano pięć formularzy sprawozdania oznaczonych i nazwanych następująco:

- A - Karta małżeństwa;
- B - Karta urodzenia;
- C - Karta zgonu dziecka do lat sześciu;
- D - Karta zgonu powyżej sześciu lat;
- E - Karta uprawnienia dziecka¹⁹.

W każdym z formularzy należało przy jego wypełnianiu podać nazwy gminy i powiatu, w których znajdował się USC oraz numer aktu w odpowiedniej księdze (w przypadku uprawnienia dziecka - numer aktu urodzenia, na którego marginesie był zaznaczony fakt uprawnienia).

Badanie prowadzono według następujących cech: płeć, wiek, dokładna data (zawarcia małżeństwa, urodzenia lub zgonu), miejsce (gmina, powiat) zamieszkania (przed zawarciem małżeństwa, urodzenia, zgonu), wyznanie (przy urodzeniu także ojca i matki), stan cywilny, zawód i stanowisko w zawodzie, rodzaj urodzenia (żywe lub martwe, ślubne lub nieślubne - także przy zgonie dziecka w wieku do 6 lat).

Natomiast najważniejsze dodatkowe pytania były następujące:

- a) w karcie urodzenia:
 - czy był lekarz (akuszerka egzaminowana)?
 - które dziecko z tego małżeństwa ?
 - które dziecko u matki?
- b) w karcie zgonu dziecka do 6 lat:
 - jak było karmione (mlekiem matki, sztucznie)?
 - miejsce zgonu (u rodziny, u mamki, w domu wychowawczym)?
 - które dziecko u matki?
 - czy przyczyna zgonu była stwierdzona przez lekarza?
 - ile dzieci u matki zmarło przed ukończeniem 6 lat?

Reforma organizacji sprawozdawczości przeprowadzona w latach 1925-1927 polegała głównie na ustaleniu jednolitych dla urzędów stanu cywilnego wszystkich wyznań, wzorów sprawozdań w postaci wykazów sporządzonych akt małżeństw, urodzeń i zgonów²⁰. W nowej organizacji sprawozdawczości przyjęta postać wykazów akt zarejestrowanych w ciągu kwartału.

Dla każdego zarejestrowanego faktu ruchu urzędnik stanu cywilnego wypełniał jeden wiersz w wykazie - sprawozdaniu. Wykazy były oznaczone symbolami: A - małżeństwa, B - urodzenia i C - zgony. Po wypełnianiu wykazy przesyłano co kwartał do urzędu powiatowego, jako władzy administracyjnej pierwszej instancji. W powiecie po wykonaniu kontroli zupełności i dokładności danych w wykazach sporządzano zestawienie powiatowe oznaczone symbolem D, po czym przesyłano je wraz z podstawowym materiałem do GUS. W nowej postaci badania ograniczono się do zbierania danych o cechach demograficznych i społecznych. Oznaczeniem wiążącym sprawozdanie z księgą stanu cywilnego był numer aktu w księdze, który należało wpisać na początku wiersza w wykazie. Urzędnicy stanu cywilnego, podobnie jak w latach przed reformą,

¹⁹ Porównaj „Załącznik do rozporządzenia RM z 18 X 1920 r. w sprawie organizacji statystyki ruchu naturalnego ludności” (Dz. Ust. nr 108 poz. 710).

²⁰ Porównaj „Małżeństwa, urodzenia i zgony 1927, 1928”, Statystyka Polski. Wstęp do publikacji.

byli zobowiązani do wypełniania wykazów na podstawie danych wpisywanych wcześniej do akt oraz informacji zbieranych od osób zawierających małżeństwo lub zgłaszających fakt urodzenia względnie zgonu.

Wykazy zawierały następujące pozycje:

- wzór A - Wykaz akt małżeństw: data zawarcia małżeństwa oraz dla każdej ze stron: imię i nazwisko, data urodzenia (dzień, miesiąc, rok) lub wiek; wyznanie; stan cywilny; ponadto dla męża miejsce faktycznego zamieszkania;
- wzór B - Wykaz akt urodzeń: imię i nazwisko dziecka; płeć; data urodzenia dziecko (dzień, miesiąc, rok); miejsce urodzenia (miasto/ gmina, powiat); urodzenie z porodu pojedynczego czy wielorakiego?; rodzaj urodzenia (żywe czy martwe?, ślubne czy nieślubne?); wyznanie (dziecka, ojca, matki); data urodzenia (dzień, miesiąc, rok) ojca i matki; miejsce faktycznego zamieszkania rodziców (przy urodzeniu nieślubnym - matki);
- wzór C - Wykaz akt zgonów: imię i nazwisko zmarłego; płeć; data zgonu (dzień, miesiąc); miejsce zgonu (miasto/gmina, powiat); data urodzenia (dzień, miesiąc, rok) lub wiek; przy zgonie dziecka poniżej pięciu lat czy urodzone było ślubne/nieślubne?; stan cywilny; wyznanie; przyczyna zgonu; czy przyczyna była stwierdzona przez lekarza?

Metodyka opracowania

Przy przeglądzie sumarycznych zestawień za lata 1919-1926 stwierdzono w GUS liczne przypadki zbyt małych liczb zgonów w stosunku do liczby urodzeń, a także w porównaniu z liczbami ludności według spisu z 1921 r. Największe zniekształcenie relacji występowało wśród ludności wyznania mojżeszowego. Główną przyczyną zniekształceń relacji była niedokładna rejestracja zgonów niemowląt. W związku z tym wykazy z niektórych regionów kraju, województw, powiatów a nawet urzędów stanu cywilnego potraktowano jako surowy materiał statystyczny i przed opublikowaniem uzupełniono go szacunkowo. Uzupełnione liczby małżeństw, urodzeń żywych, zgonów oraz przyrostu naturalnego za lata 1919 - 1927 zestawiono w tysiącach i przeliczono na tysiąc ludności.

Wyniki ogółem dla kraju i w podziale według czterech grup województw były publikowane w trzech wydawnictwach:

- w rocznikach statystycznych z lat 1928-1930;
- w trzech tomach serii Statystyka Polski, zawierających dane o ruchu naturalnym, pt. Małżeństwa, urodzenia i zgony 1927-1928, 1929-1930 i 1931-1932;
- w opracowaniu studialno-analitycznym pt. Zagadnienia Demograficzne Polski.

W tym ostatnim Zestawienie zostało uzupełnione szacunkiem za lata 1895-1911. Uzupełnione zestawienie²¹, obok poprzedzającej je tablicy zawierającej dane o liczbie ludności dla tych samych lat i w tym samym podziale stanowią centralną informację o rozwoju ludności Polski i jej ruchu naturalnym w latach międzywojennych oraz według możliwej do wykonania retrospekcji.

Sprawa ustalenia związku między momentem, w którym miało miejsce urodzenie i czasem jego rejestracji wystąpiła z chwilą wprowadzenia sprawozdawczości indywidualnej na obszarze całego kraju. Podstawą do ustalenia tego związku były dane o datach sporządzenia aktu i urodzenia dziecka. Problem zbyt dużej różnicy pomiędzy datami, poza dopuszczalną ustawowo występował w statystyce z lat międzywojennych z różnym nasileniem w zależności od okresu sporządzania sprawozdawczości, terenu rejestracji (region kraju, miasto/wieś), wyznania i poziomu kultury ludności. W nawiązaniu problemu przyjęto zasadę, zaliczania urodzeń rejestrowanych w określonych latach lub mniejszych okresach do statystycznej zbiorowości urodzeń pochodzących z danego roku. Zasada została opracowana na podstawie danych sprawozdawczości z 1928 r. (dane z 1927 r., pierwszego w sporządzaniu powszechnej sprawozdawczości, jako częściowo niekompletne, pominięto w analizie materiału źródłowego) oraz następnych lat.

Kierując się proporcjami liczb urodzeń w przekroju regionalnym i wyznaniowym postanowiono, że ostateczna liczba urodzeń w danym roku będzie sumą:

²¹ „Zagadnienia Demograficzne Polski”, str. 18, tablice 16 i 17.

- urodzeń, które nastąpiły faktycznie w roku sprawozdawczym i zostały zarejestrowane w tym roku;
- urodzeń, które nastąpiły faktycznie w roku sprawozdawczym, ale zostały zarejestrowane w I półroczu roku następnego po roku sprawozdawczym;
- urodzeń, które nastąpiły faktycznie w roku poprzedzającym sprawozdawczy i zostały zarejestrowane w II półroczu roku sprawozdawczego (urodzenia zarejestrowane w I półroczu były składnikiem sumy ostatecznej liczby urodzeń w roku poprzedzającym rok sprawozdawczy);
- pozostałych urodzeń, które nastąpiły w latach wcześniejszych, ale zostały zarejestrowane w roku sprawozdawczym.

W składnikach ostatecznej liczby wystąpiły różnice w zależności od grupy województw, a w dalszym podziale według miejsca zamieszkania w miastach lub na wsi.

Rozmiary opóźnień rejestracji (patrz tablica na następnej stronie) potwierdzają wcześniejsze uwagi na temat różnej dokładności rejestracji w podziale regionalnym. Minimalne opóźnienia w województwach zachodnich wskazują, iż były to tradycyjnie tereny najlepszej rejestracji, niezależnie od miejsca zamieszkiwania w miastach lub na wsi. Maksymalne opóźnienia w województwach centralnych oraz różne odsetki zarejestrowań urodzeń z lat wcześniejszych (w miastach ok. 21% i na wsi ok. 5%) sugerują związek tej różnicy z wyznaniem. Istotnie dla wyznania katolickiego odsetek urodzeń pochodzących z lat wcześniejszych wyniósł poniżej 5%, natomiast dla wyznania mojżeszowego (nieco poniżej 10% wszystkich urodzeń w tej grupie województw) - ok. 50%.

Poniższa tablica obrazuje różnice dla dwóch wybranych lat z okresu przedstawionego w opracowaniu studialnym²²

WOJEWÓDZTWA	LATA	Urodzenia			
		przyjęte jako ostateczne	z roku sprawozdawczego		z lat wcześniejszych
			z a r e j e s t r o w a n e		
			w roku sprawozdawczym	w I półroczu następnego roku	w roku sprawozdawczym
		w tys.	w odsetkach liczby ostatecznej		
Centralne	1928	390,5	88,9	3,7	7,4
	1932	356,0	85,7	4,9	9,4
Wschodnie	1928	190,3	95,6	2,9	1,5
	1932	181,9	94,2	4,1	1,7
Zachodnie	1928	126,2	99,4	0,5	0,1
	1932	121,1	99,4	0,4	0,2
Południowe	1928	262,9	98,5	0,8	0,7
	1932	258,4	98,3	1,1	0,6

a) bez miasta Warszawy

Źródło: Zagadnienia Demograficzne Polski, str. 137 i 138

²² „Zagadnienia Demograficzne Polski”, cz. II „Dokładność rejestracji urodzeń i zgonów”, str. 133 i następne.

3. Ruch wędrowniczy

Ruch wędrowniczy wewnętrzny

Potrzeba zorganizowania statystyki wędrowniczych była dostrzegana od początku działalności GUS. Wynika to m.in. z przepisów wewnętrznych Urzędów określających zadania w zakresie statystyki ludnościowej. W statucie nadanym GUS w 1921 r. ustalono, że Wydział Statystyki Ruchu Naturalnego Ludności: „prowadzi statystykę ruchu emigracyjnego i wędrowniczego”. W edycji statutu z 1927 r. napisano, że Wydział - „prowadzi statystykę emigracji i imigracji oraz wędrowniczych”. Pomimo tego zobowiązania oraz znaczenia wędrowniczych jako składnika rozwoju liczby ludności, nie udało się zorganizować ogólnokrajowej statystyki takich przemieszczeń. Zasadniczą przyczyną był brak ustaleń prawnych i administracyjnych oraz opartych o takowe źródła informacji. Dopiero w końcu pierwszego dziesięciolecia podjęto działania zmierzające do ustalenia podstaw bieżącej rejestracji ruchu przestrzennego. W ramach porządkowania przepisów administracyjnych wydano rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z 16 marca 1928 r. o ewidencji i kontroli ruchu ludności²³.

W sprawach istotnych dla gromadzenia informacji i ich wykorzystania w statystyce przepisy rozporządzenia stanowiły:

- „Gminy wiejskie i miejskie obowiązane są prowadzić na swym obszarze ewidencję i kontrolę ruchu ludności pod nadzorem władz administracji ogólnej”;
- „Każdy kto przebywa dłużej niż 24 godziny winien być zameldowany w gminie przed wpływem następnych 24 godzin. Kto opuszcza i przenosi się do innej miejscowości winien być wymeldowany przed upływem 48 godzin od chwili opuszczenia”.

Powszechne przestrzeganie przepisów w ówczesnych podziałach społecznych oraz przy zróżnicowanym podziale kulturowym ludności, w szczególności na terenie wsi i małych miast okazało się trudne.

W związku z tym do wybuchu wojny w 1939 r. nie zorganizowano ogólnokrajowej, podporządkowanej GUS statystyki wędrowniczych. Natomiast przepisy rozporządzenia wykorzystano wprowadzając ewidencję na niektórych obszarach, a przede wszystkim administracyjne stały się źródłem lokalnie prowadzonej statystyki. Zbierano głównie dane o zameldowaniach i wymeldowaniach w podziale według płci, wieku, stanu rodzinnego, miesięcy oraz zawodu. W latach trzydziestych dane o wędrowniczych wewnętrznych pochodzące z tego źródła informacji były jednym ze składników pomocnych przy ustaleniu liczb ludności wielkich (liczących powyżej 100 tysięcy mieszkańców) miast.

Ruch wędrowniczy zagraniczny

Podział i źródła informacji

Wyjazdy za granicę i przyjazdy z zagranicy były w latach międzywojennych znaczącym składnikiem zmian w liczbie i strukturach ludności. W wyjazdach dominującą formą było wychodźstwo (w ówczesnej pisowni wychodźstwo; tą nazwą posługiwano się w latach zaborów oraz w latach dwudziestych). Później pisano wymiennie o emigracji. W terminologii demograficznej wychodźstwo dzielono na osiedleńcze (inaczej niesezonowe) i zarobkowe (inaczej sezonowe), ale granica podziału nie była wyraźna. W przyjazdach występowały dwie formy: repatriacja i powrót wychodźców inaczej nazywany reemigracją. Repatriacja była szczególną formą przemieszczeń terytorialnych i obejmowała powrót osób, które opuściły kraj okresowo lub zostały zmuszone do przesiedlenia się w związku z wojną 1914-1918. Repatriacja występowała w zasadzie w okresie od odzyskania niepodległości do połowy 1924 r. Powrót z wychodźstwa nie występował w latach zaborów, a po 1918 r. był związany głównie ze światowym kryzysem gospodarczym.

Podstawą statystyki wyjazdów i przyjazdów były różne - zmieniające się w czasie - źródła informacji. W części dotyczącej emigracji, były to m.in. sprawozdania linii okrętowych, dane o liczbach wiz wydanych

²³ Dz. Ust. Nr 32, poz. 309

przez urzędy konsularne, dane zawarte w arkuszach rejestracyjnych, sporządzanych przez Państwowe Biuro Pośrednictwa Pracy i inspektoratów emigracyjnych, sprawozdania attachés emigracyjnych oraz dane delegata Urzędu Emigracyjnego przy misji francuskiej w Poznaniu. Wymienione źródła były kompletowane oraz uzupełniane przez Urząd Emigracyjny. Z powołaniem się na to źródło dane były publikowane w wydawnictwach GUS. Innym rodzajem informacji były statystyki państw obcych: francuskie, amerykańskie, niemieckie, kanadyjskie i duńskie sporządzane w formie sprawozdań miesięcznych lub danych rocznych ogłaszanych w rocznikach i miesięcznikach statystycznych. W przypadku reemigracji źródłem były dane o liczbie paszportów powrotnych, wydawanych przez polskie konsulaty, m.in. we Francji i w Stanach Zjednoczonych Ameryki. Dane o repatriacji były publikowane według okresów występowania i narodowości wracających oraz częściowo według rozsiedlenia w kraju; źródłem były dane zbierane w punktach etapowych.

Podstawy prawne

Pierwszym aktem porządkującym sprawę rejestracji ruchów zagranicznych była ustawa dnia z 14 listopada 1920 r. w przedmiocie uregulowania spraw dobrowolnej i przymusowej migracji ludności²⁴.

Ustawa określiła właściwości i zakres działania stanowiąc w art. 1: „Przy Ministerstwie Pracy i Opieki Społecznej tworzy się specjalny Urząd Emigracyjny, którego działalność obejmuje wszystkie sprawy dotyczące emigracji, reemigracji, imigracji i opieki nad uchodźcami. Sprawy koordynacji działalności dotyczącej emigracji znalazły wyraz w postanowieniach rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 8 lipca 1925 r. o utworzeniu Państwowej Rady Emigracyjnej²⁵. Radę utworzono przy Ministerstwie Pracy i Opieki Społecznej jako organ doradczy i opiniotwórczy. Do zakresu jej działania należało m.in. wydawanie opinii w sprawach polityki emigracyjnej, projektów ustawodawczych oraz konwencji międzynarodowych. Kolejnym aktem prawnym było rozporządzenie Prezydenta RP z 11 października 1927 r. o emigracji²⁶. W rozporządzeniu znalazły się sprawy określenia emigranta, centralnych instytucji emigracyjnych, do których zaliczono Urząd Emigracyjny i Państwową Radę Emigracyjną oraz zagadnienia osadnictwa. Przyjęto, w porozumieniu tego rozporządzenia, że: „emigrantem jest obywatel polski, który opuszcza terytorium Rzeczypospolitej w poszukiwaniu pracy lub dla jej wykonania lub w celach osadnictwa albo też udając się do swego małżonka, krewnych i powinowatych, którzy już wyemigrowali poprzednio”.

Sprawę terenowych organów emigracyjnych uregulowało rozporządzenie Ministra Pracy i Opieki Społecznej z 28 września 1928 r. w sprawie ustanowienia ekspozytur Urzędu Emigracyjnego²⁶. Na podstawie tego rozporządzenia powołano placówki w pięciu miastach: w Warszawie, w Krakowie, we Lwowie, w Brześciu nad Bugiem i w Białymstoku, obejmujące swoim zakresem działania odpowiednie województwa. Na początku lat trzydziestych kompetencje Urzędu Emigracyjnego zostały podzielone pomiędzy Ministrów: Opieki Społecznej (Wydział Zatrudnienia i Migracji, podległy bezpośrednio ministrowi) oraz Spraw Zagranicznych (Wydziały: Polityki Emigracyjnej, Polaków za Granicą i Opieki Prawnej). Podległymi jednostkami były: Inspektorat do Spraw Emigracyjnych w Warszawie oraz placówki emigracyjne w kilku większych miastach.

Organizacja i zakres opracowania

W nawiązaniu do gromadzonej dokumentacji została ustalona forma korzystania z niej w celach statystycznych. Mianowicie w ustawie z 1 czerwca 1923 r. o organizacji statystyki administracyjnej, nowelizującej przepisy ustawy z 1919 r. ustalono, że: „Wyniki badań statystycznych, prowadzonych przez urzędy państwowe ogłaszane są w wydawnictwach GUS lub też po porozumieniu z GUS w wydawnictwach ministerstw lub urzędów państwowych. W tym ostatnim przypadku wyniki muszą być ogłaszane w stosownym skróceniu w roczniku statystycznym”.

W opracowaniach stosowano różne podziały z punktu widzenia rodzaju i zasięgu przemieszczeń oraz ich charakterystyki według badanych cech. Dane były zestawiane według liczb migrantów, a wyjątkowo w początkowych latach klasyfikowane również jako ruchy jednostkowe (według liczby osób) i zespołowe

²⁴ Dz. Ust. Nr 108, poz. 707

²⁵ Dz. Ust. Nr 76, poz. 535

²⁶ Dz. Ust. Nr 92, poz. 805

(według liczb transportów). Dwudzielny podział według kierunków na emigrację kontynentalną i zamorską został szybko zastąpiony przez podział na europejską i pozaeuropejską w obydwóch przypadkach uzupełniany przez dalszy podział według krajów. W zestawieniach występowała również nazwa migracja legalna. W tablicach klasyfikowano migrantów według następujących cech:

- demograficznych: płeć, stan cywilny, stan rodzinny;
- etnicznych: narodowość, wyznanie religijne (chrześcijanie, żydzi, wyznanie głowy rodziny); poziomu i kierunku wykształcenia;
- społeczno-ekonomicznych: zawód głowy rodziny, stan majątkowy
- innych: cel (emigracja zarobkowa lub bierna), miejsce wydania paszportu, poprzedni pobyt na wychodźstwie, zamiar pobytu, miejsce pochodzenia (województwo), miejsce wyjazdu (port) oraz miejsce rosziedlenia w przypadku powrotu (województwo i powiat).

Wyniki badań otrzymywane od prowadzących je instytucji były publikowane w tomach serii wydawniczych Statystyka Pracy, w zeszytach Miesięcznika Statystycznego, w biuletynach Wiadomości Statystyczne oraz w roczniku statystycznym.

Dane były uzupełniane w kolejnych wydaniach lub pozostawały niezmienione, opatrzone klauzulą - dane niekompletne. W wymienionych wydawnictwach zakres prezentacji był zmienny z punktu widzenia chronologii oraz ilości i kombinacji cech.

W latach trzydziestych po przejęciu niektórych obowiązków zbierania informacji przez odpowiednie placówki MSZ rozszerzono obserwację na zjawiska migracji zagranicznych krótkoterminowych: turystycznych i niezarobkowych, wyjazdów z Polski poza ruchem emigracyjnym oraz na przyjazdy cudzoziemców do Polski na podstawie danych o liczbie wydawanych paszportów lub meldunków.

UZUPEŁNIENIE

Wojna 1939-1945 przerwała działalność GUS, w tym również w sferze przygotowania trzeciego powszechnego spisu ludności oraz kontynuacji trzeciego badania ruchu. Obszar państwa polskiego w granicach administracyjnych sprzed wybuchu wojny znalazł się pod okupacją w podziale na tereny:

- a) włączone do Niemiec,
- b) podporządkowane administracji hitlerowskiej tzw. Generalne Gubernatorstwo,
- c) zajęte przez Związek Radziecki.

Na obszarze każdej z trzech okupowanych części kraju ruch naturalny był w dużym stopniu uzależniony od zbrodniczej działalności okupantów i tragicznych warunków życia. Migracja wewnętrzna tylko w niewielkiej części była następstwem niezależnej decyzji, natomiast w większości przypadków, podobnie jak i wszystkie ruchy związane z przekraczaniem przedwojennej granicy państwa, wynikała z sytuacji przymusowych: uchodźstwa, wysiedlania, przesiedlania, deportacja, internowania.

Ruch naturalny oraz przemieszczenia dobrowolne i przymusowe były niewątpliwie rejestrowane na okupowanych terenach z różną dokładnością w zależności od rodzaju zjawiska, okupowanego obszaru i okresu okupacji. W archiwach obcych znajdują się źródłowe materiały statystyczne, które udostępnione mogłyby stać się przedmiotem historycznego opracowania ruchu naturalnego i przemieszczeń ludności na okupowanych terenach w latach wojny. Jedynym wyjątkiem wśród tych nieznanych zbiorów statystycznych są dane o ruchu naturalnym z obszaru Generalnego Gubernatorstwa.

Statystyka ruchu naturalnego w Generalnym Gubernatorstwie

W październiku 1940 r. okupant hitlerowski utworzył Urząd Statystyczny dla GG z siedzibą w Krakowie. Jednym z kierunków jego działalności było wprowadzenie, a właściwie wznowienie na podległym obszarze sprawozdawczości z zakresu ruchu naturalnego na podstawie faktów rejestrowanych w parafialnych lub metrykalnych urzędach stanu cywilnego. W zbiorach tej statystyki znalezionej po wojnie w Krakowie i przewiezionej do Archiwum GUS były dwa rodzaje sprawozdań statystycznych: zbiorcze sporządzone

jednorazowo na początku 1941 r., zawierające sumaryczne dane o zarejestrowanych faktach małżeństw, urodzeń i zgonów z lat 1939 i 1940 oraz - od 1941 r. - jednostkowe, wypełniane oddzielnie dla każdego faktu.

Formularze sprawozdawczości o faktach ruchu naturalnego obowiązujące w GG od 1941 r. różniły się tylko nieznacznie pod względem treści od wykazów aktów małżeństw, urodzeń i zgonów stanowiących sprawozdania w Polsce przed wojną. Okupant dodał w swoich formularzach dwa tematy:

- a) dotyczący struktury społeczno-zawodowej, pomocny w okupacyjnej ocenie siły roboczej,
- b) dotyczący narodowości mieszkańców, pomocny w zamierzeniach łamania poczucia jedności narodowej (czemu miał służyć m.in. wariant narodowości – „Góral”).

W formularzu „Urodzenie (żywe-martwe)” było 14 pytań, dotyczących: płci, daty i miejsca urodzenia, miejsca zamieszkania, rodzaju urodzenia, rodzaju porodu, przynależności narodowościowej, wyznania, stanu cywilnego matki, mowy potocznej małżonków, języka ojczystego ojca i matki oraz zawodu ojca i matki (stanowiska w zawodzie i nazwy przedsiębiorstwa względnie zakładu, w którym pracują).

W formularzu „Małżeństwo” było 10 pytań dotyczących: daty zawarcia małżeństwa oraz dla męża i żony: daty urodzenia, miejsca zamieszkania, przynależności narodowościowej, wyznania, stanu cywilnego, przynależności państwowej, mowy potocznej i języka ojczystego oraz zawodu.

Poza bieżącą rejestracją ruchu naturalnego przeprowadzono w GG spis ludności i budynków według stanu w dniu 1 marca 1943 r. Niewątpliwie wartość opisanych materiałów ze względu na nienormalne warunki życia pod okupacją jest poważnie ograniczona. Niemniej dostępne dane mogą być jednym ze źródeł do badania zmian w rozwoju ludności w latach wojny.

W końcu lat sześćdziesiątych ub. wieku powołano w GUS komisję do opracowania materiałów statystycznych z okresu okupacji hitlerowskiej. Wśród zakwalifikowanych do opracowania zbiorów sprawozdań i wyników badań z różnych działów statystyki znalazły się te dotyczące ruchu naturalnego ludności.

Prace związane z przygotowaniem opracowania danych o małżeństwach i urodzeniach (opracowanie danych o zgonach, przewidziane do wykonania jako ostatnie nie zostało podjęte z przyczyn zewnętrznych) zrealizowano w kilku etapach:

- w pierwszym dokonano porządkowania i kontroli symboli podziału terytorialnego oraz badanych cech, umieszczonych na marginesie sprawozdań jeszcze w okresie okupacji.
- w drugim etapie wykonano opracowanie tablic źródłowych w kilku wojewódzkich stacjach techniki statystycznej.
- wreszcie w trzecim - sporządzono tablice publikacyjne i uzupełniono je uwagami metodologicznymi i analitycznymi.

Całością prac kierował Departament Statystyki Ludności i Badań Demograficznych GUS. Wyniki ukazały się w postaci dwóch tomów, w serii wydawniczej GUS - Materiały statystyczne z okresu okupacji hitlerowskiej.

W częściach publikacji zawierających dane liczbowe podano tablice analityczne i źródłowe. Podstawowe tablice źródłowe opracowano w podziale według dystryktów, powiatów oraz miast i gmin. Wszystkie tablice w obu publikacjach dotyczą lat 1941 i 1942 z wyjątkiem ogólnoprzeglądowych, które dotyczą okresu 1939 - 1942.

Bibliografia Suplementu

Fogelson S. „Wędrówki międzynarodowe na tle kryzysu gospodarczego”, GUS, Statystyka Pracy 1935, z. 1.

Małżeństwa, urodzenia, zgony 1927-1928, GUS, Statystyka Polski, Warszawa 1934.

Mały Rocznik Statystyczny 1939, GUS, Warszawa 1939.

Powszechny Spis Ludności z dnia 30 IX 1921 r. – Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe: Tablice państwowe”, GUS, Statystyka Polski, Warszawa 1927.

Powszechny Spis Ludności z dnia 9 XII 1931 r. - Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe, GUS, Statystyka Polski, Warszawa 1938.

Statystyka małżeństw w b. Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939-1943, GUS, Warszawa 1971.

Statystyka urodzeń w b. Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939-1943, GUS, Warszawa 1970.

Stpicyński T. „Migracje ludności w latach 1918-1987 w badaniach GUS”, GUS, Wiadomości Statystyczne 7/1988.

Szulc S. „O przyroście ludności w Polsce 1921-1931”, GUS, Kwartalnik Statystyczny 1932.

Szulc S. „Szacunek ludności Polski według dzielnic”, GUS, Kwartalnik Statystyczny 1928, t. V.

Tematyka i organizacja spisów powszechnych w Polsce, GUS, Biblioteka Wiadomości Statystycznych, t. 32. Warszawa 1981.

Zagadnienia Demograficzne Polski, GUS, Statystyka Polski, Warszawa 1936.